

१०३
३

अथ

१०३
३

ग्रन्थनामः-

“शाबरभाष्यवार्तिकम्”

कर्तृनामः-

श्रीकुमारिलभट्टः

विषयः-

पूर्वमीमांसा

Shabar Bhashya Vartikam

१२०

अथ

शाबरभाष्यवार्तिकम्

१०३

३

श्रीमद्भट्टकुमारिलस्वामिविरचिते पूर्वमीमांसाशाबरभा
ष्यवार्तिके तृतीयाध्याये तृतीयपादोद्धारम्भः।

कुमारिलभट्टविरचितम्

६०१

१०३

३

✓

✓

वा. तृ.

१

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीसरस्वत्यैनमः ॥ श्रुतेर्ज्ञाताधिकारस्यात्राह वंलिंगविनियोगार्पसंप्रतिवाक्यविनि
 योगः प्रसूयते ॥ तत्रोदाहणं उच्चैर्ऋचक्रियत इत्यादिवाक्यं तद्यदि सकृदुच्चार्यते गार्हपत्यं परेत्यतः आहोति जु
 ह्याद्यदियनुष्टोमदिस्मामत इत्यादिव तत्र किमृग्यनुः सामशब्देऽच्चैस्त्रोपांशुत्वधर्मविधौ महाव्याहृत्यमित्रयसं
 वंद्यहोमविधौ च पूर्वोत्तरपदसंबंधनिरूपेणालिखानश्रुतिवशेन तेषामृग्यत्रयवशेन एव व्यवहृतेति एवं तत्राणां
 मृगादिजातानां ग्रहणं ॥ उत्तममक्षमंत्रवाह्यत्वात्मात्मकानां वेदानामिति ॥ **ऊ**क्तं संशयः एकवाक्योपक्रमोपसंहार
 रश्रुत्योर्विप्रतिपत्तेः उपक्रमेहि वेदाः श्रूयन्ते ॥ उपसंहारे तु ऋगादिजातानि ॥ तत्र यदि वा क्रमश्च वेदपदमवयवत्वं
 तज्जातलक्षणार्थं ॥ अथ वा उपसंहारश्च मृगादिजातं सत्राह्णकसमुदायलक्षणार्थमिति समंजसा समंजसत्वयोः
 संदेहः ॥ स चाक्ताः शर्करा इति वदन्नेयपरिहाराभ्यां समर्थनीयः ॥ एवं तर्हितं नैव गतत्वात् नैतदास्त्वया नायमुपा
 लेखः संदिग्धे हि वाक्यशेषस्य तत्र ग्रामाणस्तुक्तं ॥ इह पुनर्विधुद्देशवर्तिनामृगादिशब्दानां निःसंदिग्धमंत्रवेदा
 जातवचनवात्संदिग्ध एव विधुद्देशः ॥ तेन व्यवधारणकल्पनया च तत्परत्वावधारणं कार्यमित्यारभ्यते किं प्राप्तं ॥ तदी

७६

१

७६

५३
य पूर्वपक्षे नैव वीक्षुदेशश्रुतिवलीयस्यात्तादृशताधिकारश्रुतिः किं वयं याचयामासामान्यं क्रियावानविरुध्यतो
विशेषैर्विक्रयशेषैर्नैव वेदैर्जगादयः न कथंचित् अगादिवादे न ब्राह्मणं वक्तुं शक्यं शक्तौ तिवेदशब्दाकदेशो
पिवर्तितां स सुदायशब्दानामेकदेशेषु पल्लवैः यथायाम आयातमिति ॥ तथा चाधेतारश्चैव सुतरां प्रयुज्यते वे
दमधीमहे वेदो वर्तत इति ॥ न च ब्राह्मणमधीयानां स्यादिति किंच जातस्य हि व्यवस्थानाच्च कथं धर्मावधारणं सं
कीर्णत्वाच्च वेदानां सवेत्तद्धर्मसंकरः ॥ अचो हि ता एव काश्चिद्विषयि वेदेषु पठ्यंते तथा यजुषि ॥ तत्र यदि वेदबंधर्मसं
बंधहेतुस्तस्माद्देशे न जायते को धर्मः कियतामित्यन्याप्यो वा विकल्प आश्रीयते वेदांतरव्यापदेशस्य तुल्यबलत्वा
त् ॥ जातपक्षे तु नैष दोषो न खेकस्मिन् एव स भूहे जातद्वयं समवेतं ॥ ज्योतिषो मप्रकरणं चैव मनुग्रहीष्यते ॥ अथ या वेदस्य
समस्येष्टिपशुकाहाहीनसत्रविषयत्वाद्या वहेदा नुसारी धर्मः प्रकरणं तुल्यं स्यात् ॥ ननु जातधिकारो
पिवेदवजातस्य प्रकरणांतरेषु पिता वा तुल्यमेतत् ॥ अथ प्रकृतजाताति क्रमकारणात्वाद्दिह व्यवस्था सा वेदपक्षे यवि
शिष्टाया वाच्यकरणे वेदस्य वधारणात् ॥ नैतत्तुल्यं ॥ अतः प्रतिसंज्ञातवर्तित्वाज्ज्ञातं प्रकरणं द्विनः ॥ वेदो महासमूहत्वा

वा० ३ त्वक्तौ न समाप्यते ॥ सर्वगीदिसमूहेषु जातं वा संगि चेद्भवेत् ॥ प्रकृतौ न समाप्येत तत्तत्तदपि वेदवत् ॥ संवत्सराणां तत्की
 २ नौ समूहे काठकादिके ॥ वेदवत् वर्तते नित्यमनेककवुगामिति ॥ समूहा स्वेकवाक्यानां पद्यादपदपर्वणां सगुणु साम
 जातनिघत्ते कंतेषु संति नः ॥ यथावनादिसंघातास्तत्सामान्यसमविताः ॥ तद्युगीदिसमूहानां सामान्यजातमुच्यते
 जातिरेव तियजातं साध्याकारेण वर्णितं ॥ व्याख्यातृ सिध्यत नैव मृगादौ जात्यसंभवाद्वा द्विवर्ण्ये च पदे जातिर्गोशृत्वं न
 कल्पितं ॥ वाक्यत्ववच्छेदं च सुश्रुतं ॥ सामजातयः ॥ यथेव हि वाक्यं नाम जातिर्लिङ्गान्तराणां प्रयत्नातिव्यंग्य
 क्रमवद्वर्णात्मका दसमूहेषु वर्णविवलक्षणवयवपदार्थसंबन्धप्रत्ययाकांक्षाव्यवधानाद्भ्रमणत्वादित्यायेन कल्प
 यितुं तद्भूताधिकरणो नाध्यवसितं ॥ तथैव रुक्मयजुषु सामान्यानि क्रमवद्वर्णश्चिन्मयाणि न शक्यानि कल्पयितुं किं
 कार्यं समूहस्थ मृगपुं साम संजितं ॥ जातं समूहसामान्यं न जातिर्नामका च न ॥ योगिकानां यथा जातिरन्यत्सामान्यमि
 ष्यते तथा समूहसामान्यं जातं जातिविलक्षणं लोकेऽपि चैवैव जातिजातशब्दार्थप्रसिद्धिरित्येवमेव व्याख्येयं ॥ वेदोवाप्रा
 यदर्शनात् ॥ ॥ किमिदं प्रायदर्शनादिति ॥ नैदमन्यैः प्रायदर्शनैः तुल्यमिति प्रपञ्च्यते ॥ इति प्रायेवचनाच्चेत्यर्थप्रधानश

येयचान्यानि प्रधानानि तत्र वचनादिस्तु कंतथा विशयेण यदर्शनादिति संस्कारप्रार्ये पञ्चाच्ये संस्कारा गो देहनादयश्च
त्रास्यदर्शनमिति न विहयचान्ये वेदाश्चैषा मृगादीनां दर्शनमित्यपिशक्यं वक्तुं। तद्ये तद्व्यतिरिक्ता वेदाः संतियेषां मध्य
पाते संकीर्त्ये रश्च। अतो न ह प्रायदर्शनमस्तीति। तत्रोक्तम्। वेदप्रायेवे दोषक्रमे वेदबुद्धिजनित संस्कारव्याप्ते मनसि
मेशहः श्रूयंते तदर्शयति। पञ्चापतिर्विदमे कश्चासीदिति यद्विधुदेशवलीयस्या दर्थवादपरस्थो वेदशब्दो वयववि
षयो सवतीति। तत्रोक्तम्। विध्यर्थवादसंबद्धमन्यदेव वलावलं। मुख्यपश्चात्तनत्वेन जानानामन्यदेवतत्। यो हि विधुदेश
तारसा दर्थवादाः श्रूयंते तेषामस्ति दोषलं यो दुष्टरसात् श्रूयंते तवलीयां सो सवन्ति सर्वस्यैव हि शब्दस्य सार्थीति लंबने विरोधः
कारण। सवप्रतियोगिनिदृष्टे विरोधो विज्ञायते। तदिह यदात्रो वेदाश्च श्रूयंतां मे जीग्वेदइत्यादि श्रूयते न तदा जातवचना
नामृगादीनां उच्चारणमस्ति। यदर्शनेन वेदशब्दो वयवलक्षणार्थो सवेत्। अतस्तेन तावत् श्रुतिवृत्तेनैव व्याप्ता बुद्धिरप्येदानी
मृगादिशब्दः सार्थपरः सतो न संवध्यते इति वजा तलक्षणं प्रतियघंत इति। तेन सत्यपि विधुदेशगतत्वे दोषलं। मुख्यं वा

३१० वा.

३

वचोदनाल्लोकवदित्येवमित्यस्त्वलीयस्त्वात्ताननुपौर्वापर्येष्ट्वदौर्बल्यं प्रकृतिविदित्यनेनोत्पन्नमपर्यवाहानुचोतेदत्त
नंवाधित्वाविशुद्देशज्ञानमेवष्टुष्टेतानैतदेवापौर्वापर्यवलीयस्त्वं तत्र नामप्रतीयते। अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जम्भधियां न
वेत्ता ये हि तन्निवृत्ता क्यगताः परस्परनिरपेक्षा विरोधिनोऽर्थीः श्रूयन्ते तेषां पूर्वस्पोत्तरानुपमर्हन्ते वल्लभात्मकत्वात् उत्तरस्य
वर्धोपमर्हन्ते विनात्मलात्तानुपपत्तेः पौर्वापर्यवलीयस्त्वश्रया योलवति। यत्र त्वेकवाक्यतया परस्परपेक्षाणां श्रवणं न तत्रैव
तद्भवति। तत्र ह्यकांक्षा वशेन एकवाक्यता लवति पूर्वप्रतीते चोत्तरमात्मानुगुणमधिकं वाकांक्षति अतश्च यद्वनधिक
मननुगुणं वा तदनयोऽज्ञितत्वात् नैव तस्मिन्नाकोस्ति। न चाविद्यमानेन पूर्ववाक्यः शक्यत इति पूर्ववलीयस्त्वं सवतितदिह
विषयवादयोऽसमानविषयत्वात् त्वयस्त्वदेवार्थवादे वेदाः संकीर्तिताः नो वदेव किमथेषां विधास्यत इत्येतदवधृत्तां। तत
श्च किमेषां विधेयमित्येतावन्मात्रमपेक्षतेन उक्तस्य किंचिद्विधास्यत इति। तेनोत्तरस्मादवयवाद्ये ज्ञितमात्रं गृह्यते विधे
यचापेक्षितं न विधिविषय इत्युच्चैस्त्वादिमात्रं संबंध्यं तेननु जगादयः। ततश्चाविवक्षितत्वात् नैवैषां विधुद्देशोऽस्त्विति नार्थ ३

वाधते

वादं अथवा दस्य एव विष्णु देशविषयत्वेनापि वेदोक्त्यर्थो तस्माद्देद लक्षणा र्थवत्पुगादीनां वेदश्रव्यापकत्वादहे तु लक्ष
णयुक्तः सन्न शक्तोत्येवावयं लक्षयित्वा तु मृगादयमुति यथा त्वत्समुदायं लक्षयंति। यथा चात्रार्थवादानामनुवादत्वा
लक्षणा वृत्तिरसौः तथा चार्थत्वावादावगतविषये विधौ मृगादिशब्दानामनुवादकत्वात् लक्षणा यामप्यदोषास्तेनैवाव
चनयार्तिः। यस्मात्समेते वेदाजानां सस्मादेषामुद्देशादिकर्तव्यमिति वक्तव्ये। तमेवार्थं सिद्धमंगीकृत्य अगादय उच्चार्यंते
अन्यथा स्वसंबद्धमेव स्यात्। विध्यर्थवादयोर्ज्ञाना विषयत्वात् तस्माद्देदाधिकार इति लिङ्गाच्चा॥ लक्षणापि च यादृष्टपृथ्वीति स्या
मेवशीघ्रतरबुद्धिर्भवति मृगादयश्च वेदे दृष्टपृथ्वी सुदर्शयति। अग्निः प्रातरिति विशेषे वतावत्प्रादेः वेदशब्दसाहचर्या
दृक्कशब्दस्य वेदविषयत्वं जातं चतुर्थे वेदे रश्म्यन्त्येव शब्दमृक्कशब्दः सञ्ज्ञाया के वेदे प्रत्युक्त इति गृह्यते। यस्य ध्येदृणां वे
दशब्दप्रयोगो मंत्रेषु दृष्ट इति सत्यमसि सूत्रा पिलक्षणा तथापि तु शास्त्रावात निमित्तत्वादितीरेव ज्ञापयसी॥ तृयी विद्या
त्वाच्चतद्विदि। यदि च लौकिकेनापि प्रयोगेन कार्यसोप्यसि वेदे अगादीनां कथं मृगानुः सामानितानाव अयीत्येव प्रसिद्ध

३शा.वा.

४

निततश्च यीविद्यशब्दव्युत्पत्तिः सच वेदत्रयाभ्या यिनिप्रयुज्यते न जातत्रयविदिच्छंदोगेभ्य जातत्रयजेष्टुष्यप्रयोगादत्त
यीविद्यशब्दे जयीशब्दे वेदेष्टुप्रयुक्त इति तत्समानाधिकरणानामृणादिशब्दानामपि तद्विषयत्वे विज्ञायते। तस्मादपि वेदेष्टु
गादिप्रसिद्धिः। व्यतिक्रमेभ्यश्चाश्रुतीति चेत्। अनुसाधनमेतत्॥ न सर्वस्मिन्निवेशात्॥ न पावमात्रेण वेदांतरव्यपदेशोक्त
ति। पत्रयेन वेदेन विधीयते तत्रैव प्रमाणेन क्रियत इत्युच्यते॥ ततश्च यस्मै वमंचस्य यस्य यत्र विधानं स एव तेन व्यपदेश्य
ते यदि तत्र यत्र विधास्यते ततो यत्र नृयस्त्वेनोक्तयः श्रुतीत्यादिनां सिद्धिः। तत्रागत्या विकल्पो गृहीष्यते। वेदसंयोगात् प्रकर
णेन बाधयेता बाधेतीति वा पाठः। धर्मोपदेशाच्च न हि द्व्येण संवधः। जातधर्मप्रक्षेपे च व्यपदेशं सामगायत्रीत्युक्त्या मयोरपि
योगादग्धर्मणो वसामधर्मसिद्धेर्दृष्ट्या पुन न कपदेशः। न हि कश्चित्तामात्रधारत्वात् पृथक् पृथक् चरुचाराय च सामान्यन्यथा
चारयितुं समर्थो वेदाधिकार इत्यन्यद्वेदेन विधीयते अथ च सामवेदेनेत्यर्थवदुपदेशद्वयं। अत्र च प्रजापतिहृदयायर्थमि
तरत्रापि विध्यतीति चेत् न तस्य ज्योतिष्टोमामांनं गत्यात्। प्रकरणोद्ययं सौ च सामास्युपदेशः न वतेषां मन्त्रकाराणां प्रयोगो

४

ह्यविषयत्वाच्चमंदपेक्षितमेवानर्थकांतस्मादपि वेदाधिकार इति सिद्धं ॥ १॥ गुणसुखव्यतिक्रमेतदर्थत्वात्सुखेन
 वेदसंयोगः ॥ इदानीं यच्च वेदांतरीयस्य प्रधानस्य वेदांतरीयसंगं सवतित्वांगस्य वेदधर्मः कतमः कर्तव्य इति संदेहे
 प्रात्यात्मिकत्वाद्वापदेशधर्मीणां पदार्थसमाप्ता न तस्य तदीयो धर्मः स्यादिति शेषः सिद्धीयते ॥ गुणे च रूपतो धर्मः
 प्रधानद्वारतो परः ॥ यत्र स्यात्तत्र विज्ञेयं गुणधर्मस्य बाधनं ॥ अवश्यं कर्तव्येऽत्र तदधर्मीति क्रमेण धर्मोति क्रमि तव्य
 यतथा हि प्रधानमविगुणं कृतं सवतित्वांगस्य अपि कार्यं सोपि हितदर्थमेव प्रवर्तते यदित्वात्मा यधर्मीतुरोधेन प्रव
 नं विगुणं कुर्यात्ततोऽस्य यदर्थे वयं विस्मदेव हीयेत तत्सुरूपे स्तु गुणे जाते यद्यप्यंगं विगुणमेव तथापि तत्तु गुणात् स्यात्ति
 कीर्षितत्वात्तत्तद्विरोधः तस्मात्तद्वानस्य यानुर्वेदिकत्वात्तदंगं सत्तानां सामानुपा सुत्वां कर्तव्यमिति ॥ ननु यथावत्त
 त्रमाधानस्य यनुर्वेदविहितं तन्मात्रस्यैवोपा सुत्वमित्यवगमा नैव सामगानस्य प्राप्नोति प्रधानमात्रं चागांत राणि च यानु
 वेदिकानि तेन तेषां केवलमुपा सुत्वमिति ॥ नैतदेवावश्यमिति हि अंगानि तु विधानात्वात् प्रधानेनोपदिश्ये इति ॥ तथा विधे
 स्वेकश्रुतित्वादप्यापि विधानादिति ॥ तस्मात्प्रधानप्रयोगवचनपरिच्छेदत्वात्तदस्य त्रपुत्यज्ञानामगानाय चैव प्रधानं त

शाम्

५

त्रैविविधितश्च सांगस्यैव प्रधानस्य या जुर्वेदिकत्वा दुपांशुत्वे नैव सवित्त्य मिति एवं तर्हि स्य मेवांगानां या जुर्वेदिकत्वा दु
पांशुत्वे न गुण प्रधानधर्मविरोधद्वारं यच्च सामगतमुपांशुत्वं तदंगवर्तित्वा दुचे स्येतु त्वं नैतत् अवर्तमान प्रधानस्येति
शक्यं वदितुं नापि तद्वत्त्वेनाधिते प्रधानधर्मवाधो न हितदा प्रधानमुपांशु न कृतं स्यादथ केनचित्पकाराणां गधर्मोपि
प्रधानस्यातिधीयते ॥ तत उच्येच्च मपि प्रधानधर्मवाधो न हितदा प्रधानमुपांशु न कृतं स्यादथ केनचित्पकाराणां गधर्मोपि
लोच्य सामां वेदोत्तरीयता ॥ सांग प्रधानसंबंधा दुपांशुत्वं तु गच्छतोपदि हि जुर्वेद एवेवांशुत्वातिः स्यात्तत् स्वरूपनिमित्त
मेवोपांशुत्वं स्यादेतेषां तु सामवेदोत्पन्नानां सत्त्वं प्रत्युच्येच्च प्रसंगे प्रधानसंस्पर्श निमित्तमुपांशुत्वमिति प्रधानधर्मता
ननु यजुर्वेदे न सांगे कुर्यादित्युपवधात्सांगस्यैवोपांशुत्वमित्यवधारणादस्यैवांगस्वरूपस्य र्श इति न सांगकथने
नेवा प्राधात्र निर्दिष्टा ॥ उपसर्जनसूत्रां गं हि प्रधानमेवं निर्दिश्यते ॥ तेन प्रधानमेव या जुर्वेदिकमुपांशुत्वं तु तद्वर्मा
एव सन्नगात्पुपस्य नैव कथ्यते न चैवमेव वोदनाप्यसि ॥ ततः प्रधानधर्मो यमं प्राप्नोति कथ्यते ॥ प्रधानेन हि स्वधर्मो
उनिक्षिप्तः स यच्चैव वाधितश्चैव प्रधानं विग्रहं न त्वेव यच्चैव प्रधानधर्म इत्यवधार्यते न च गधर्माः प्रधाना सिंक्रामा

ति। तत्रैव मर्षं गधर्मः साक्षात् प्राप्नोति प्रधानधर्मः पुनः परद्वारेण प्ररोक्षत विपरीतं वलावलं प्राप्नोति
 । सत्त्वासाक्षात् प्राप्नोति गधर्मः शीघ्रतरमवगम्यते। प्रयोगवचनग्रहणोत्तरकालंतु पश्चात्तन एव प्रधानधर्मः
 पौर्वापर्यपूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवदित्येवं वाधते। ननु याजुर्वेदिकज्योतिष्मो माद्यंगानां शोऽश्रमादानां मप्यनेनै
 व व्याप्ये तोपांशुत्वं प्राप्नोति संवचना सुसर्वत्राश्रयंतरालात् कथं दर्शपूर्णमासपोषावद्वेदव्यविहितेश्वंगेऽन
 नावेदश्च रेखावेगुणापुख्यव्यतिक्रमन्यायेन याजुर्वेदिकः प्रधानधर्म उपोषुत्वं प्राप्नोति। ततो वाचनिकः श्वरोल
 वतिमंडयाज्यलागांतपरं मध्यमयोत्रमयाजुजादीति तथा विकृतीनामिष्टिपशुबंधादीनामेतस्मिन्नेव प्राकृते श्वर
 ज्येष्ठाशुवति प्रत्यक्षोपदेशवशेन प्रधानवेदश्च प्रसक्तोतद्गुणाद्वाश्वधर्मीत्यादित्यनेन न्यायेन प्रयोगवचनस्य च
 दकापेक्षित्वेन दुर्बलांशोदक प्रापितश्चरयहणमेवेष्टं। एवं ज्योतिष्मो मांगानामपि दीक्षणीयादीनां प्राकृते श्वरप्राप्ते
 प्रत्यक्षोपदेशवशेन बाध्यमाने चोदकवनीपेक्षेन पुनरुद्धिते ज्योतिष्मो मेस्यधाजुर्वेदिकत्वात्कृष्टोपकारप्राकृतध
 र्मीयहणाश्च गुणसुरव्यव्यतिक्रमन्यायेनैव तज्जतोपांशुत्वधर्मप्रसंगे सति यावत्पावाचाकामपततावत्वादी हणीया।

३शा०

६

यामनुब्रूयादित्येते श्रुताः गुणमुख्यव्यतिक्रमयायावाधेनैव संगानां प्राप्ताः तथा ज्योतिषो मस्य वाचनिक सवनवि-
सागविहितमंडमध्यमो त्रयोच्चारणावधारणा त्रुदं मानामपि सर्येषां प्राकृततुल्यमंडमध्यमो त्रयोच्चारणो न्येव प्रधा-
नद्वारेण प्राप्ता नि॥ ततो यत्किं दित्वा चीनममीषोमीया त्रेनोपां शुभरं तीत्युपां शुभे संगानां दीक्षणीयादीनां प्राप्ते
प्रधानमात्रवा विदीक्षणीयादिशब्दोद्देशेन विहिताः प्रधानमात्रे धेते श्रुतिविशेषात्तव तियावत्पावा वाकामयेतता
वत्पादीक्षणीयायामनुब्रूयान्मंत्रं प्रायणीयायां मंडतरमा तिथ्याया मुपां शुभसंस्थितित्तोपां शुभस्य पूर्वो वसव-
व्यापिनोपां शुभविधिना प्राप्तत्वा दीक्षणीयादिश्रुतशंसार्थे नित्यानुवादे एवाग्रमीषोमीये तु सवनवितागश्च
रेणो वमंडया ज्यसागा तमित्यादि प्राकृतश्रुतिप्रसवः सवनवितागं तुल्यं वा संगं प्रयोगं वेधा विसृज्य मंडमध्यमो
त्रयोच्चारणसंपादनं कार्या॥ एतेनानुबंधावत्तथोदयनो योदवसानीया सुषुप्ताच्चारणविशेषा व्याख्याताः सुतप्राकृत-
सवनीयादीनामप्येवमेव श्रुतेः प्राप्ताः सवनाद्यंतगतित्वाथैषा सवनमेव श्रुतं सवन्ति॥ ननु सवनशब्दानां सोम-
पागादयववधनत्वादीक्षणीयाद्यं गवत्तदीयश्रुतात्वा प्रसंग इति चेत् न॥ न सप्तमीनिर्देशेन तत्कालप्रयुज्यमानत्वं

६

माध्याश्रयणाद्यादिष्वधीतवेदत्रयसवनेत्यः पराततः तदंगसंवेमात्रेण मंडत्वादिविधित्वेन तत्तत्संवेदोक्तं दाधारोक्तं
 यावान्मंत्रः प्रयुज्यते तस्य सर्वस्य मंडादिस्वरयोगांगमाश्रितः केचिदाहुर्गदाधारसंमात्रत्वं सवनेष्विति तदातेषां
 तसंदादिः स्यादनाधेयताश्रुतेः आधारे सवने सिद्धं पक्षधेयतयाश्रुतं सवनीयादितस्यैव मंडाद्युच्चारणं सवेत्तासौ
 उक्तानुवाकादिशेषसु सवनस्य यः पञ्च सावान्न तस्यैव युक्तमंडादयः स्वराभस्तुक्तेनैव दोषो म्रियतः पञ्चावि
 नाप्ययः पञ्चार्थः संसवत्पक्षे तदाधारत्वकल्पितः यथा हि शकुनिर्वृत्तेषु पञ्चाप्यपि तथेष्टते ततश्चाधेयधर्मायः सह
 येपि विधीयते यदि वा सौत्रादिक्रमं सुत्यांगमेव न आधार एव तस्यापि सवनानीतसंगवत् नानावेदस्वरसंस्था
 त्सोत्रादेः यासं आदितः प्रधानांगतया पञ्चादुपश्रुत्वेन बाधितः ततो वाचनिकेनैव यथा सवनसाविना मंडादिना स
 मस्तानि सुत्यांगानि प्रयुज्याहो एतेन सर्वे ज्योतिषो मविकाराद्याख्याताः कृत्वा न रिदानीं नानावेदस्वरस्यात्र काशो
 न विध्यति उच्यते तद्ग्रहणाद्वा धर्मस्यादधिकारसामर्थ्यादिशक्तः शेषे इति वक्तव्यं नीयः यत्प्राकृतं सुर
 गयुक्तायां विकृतौ वेदांतराय मस्त्वमंगं चोद्यत इति ननु तत्रापि गुणवत्पुण्यव्यतिक्रमायेन प्रधानधर्मसाव एव

वतर्हि प्राविशति यस्मिन्नेवे सवति तस्याः शेषेष्वंगेषु यथा प्रकृतिशेषेषु यस्मिन्नेव वेदे गान्तरमपूर्वंचोद्यते प्रविष्ट
 य इति। सोऽपि नास्ति प्रधानद्वारेणैव लब्धत्वात्तदेव तर्हि प्रधानं विषय इति। न तस्यापि प्राकृता वरुद्धत्वात्तर्हि प्रधान
 न द्वारेणा प्रवृत्त्यांगस्य प्राप्तिरिति तदेव विषय इति। नैवमपि यः प्रधानस्य धर्मस्यैव तत्रापि लावात्तत्रापि च त्रैधा
 वितर्कः प्रयत्नेषु यत्तलाग धर्मैव मुख्येण ते यद पूर्वमपि तद्भागपातिसवति तस्मिन् पूर्वावद्वरणावर्हिः सुल्यमिति
 नवितव्यमेव प्राकृतेन धर्मेण तस्मादपि नास्ति विषयः प्रकरणाज्ञानं चात्यंतमेवानर्थकं स्यात्। अत्र समाधिः प्रयत्न
 सुयत्तु येति तावत्सर्वदर्विहो मेधार्थवद्वक्ताम वेदयोरपि काम्य नैमित्तिकेष्वंगेष्वर्थवत्ता। मेदं प्रातः सवन इत्यादि
 हि नित्यत्वादित्यैः काम्यनैमित्तिकैरसंबध्यमानं नित्यांगं विषयमेव सवति। तेन यद्देवसामवेदासां किंचित्का
 म्यं नैमित्तिकं वाच्यते। तत्सर्वमुच्यते कर्तव्यं। यथा तंति नमसि मृशे घटते चिदसि शिष्य इत्यादि। एवं याजुर्वेदि मण्ड
 पां सुत्वष्टुदाहर्तव्यं। तथा यानि सुत्योत्तरकालान्यंगानि तेऽसवनग्रहणात्वा यथा वेदमेव ध्वज इत्यवल्लभ्य सामाह
 नामसुचैस्त्वसिद्धिः। अथ यथा हि यथेष्टं प्रयोगः स्यात्। दीक्षायादिपरिसामसुखप्राप्तीन मग्नीषोमीयादित्यनेनोपा

मात्रापेक्षया तेन क्रियत इति । नकारकहेत्वसि प्रायेणोपन्यास इति । तच्च न युक्तमेव हि सति उपनि ३

श्रुत्वा प्रकर्षसाक्षात्पुनरुच्चैः प्रवर्गेणोत्पेवमुच्चैः स्वं ॥ आधारसाक्षात्पुनरुच्चैः प्रवर्गेणोत्पेवमुच्चैः स्वं ॥ आधारसाक्षात्पुनरुच्चैः प्रवर्गेणोत्पेवमुच्चैः स्वं ॥
श्रुत्वा य एवं विद्वाच्चामदेयं गायति इत्यादी नियमं देवतादवाक्याद्येव तस्मादिहानुदाहरणं ॥ तत्र केचिदाहुः स
रूपोत्पत्तिविनियोगवलावलचितैव क्रियेतानगुणसुखविरोधचिंता । तत्र च विनियोगाधीनत्वादनुष्ठानस्य तद्व
लीयस्यमित्येव निर्णयः स्यात् । तस्मात्सामवेदशाखायामपि कस्यां चिदभ्युपगम्य विधिरतनुदाहरणमित्यपरे ॥ तदाहु
यजुर्वेदेऽनश्नुते मंदं फलं स्यात् ॥ अथापि शाखांतरविधिवदश्रीयते । अथ विकल्पश्च पूर्वपक्षः क्रियते । यदि उदाहि
येता । नुदाहरणाच्च तदुपपद्यते । तस्मादुत्पत्तिविनियोगयोरेव गुणसुखत्वमित्येव अधिकरणमारस्यतो यत्र वेदांतरोत्प
न्नं वस्तु वेदांतराण्युत्पत्तौ तत्र किमुत्पत्तिवेदधर्मः कर्तव्यः उत विनियोगवेदधर्मः इति उत्पत्तिपूर्वकत्वाद्धि विनियोगस्य
त्पत्तिवेदधर्म इति शास्त्रे विनियोगवेदधर्म इति श्रुतेः । कुत उत्पत्तेस्तदर्थवादि नियुज्यमानस्य च स्यात्तत्त्वात्तदानीमेव
यश्च श्रुतवगद्यते स एव चोदितो नोत्पत्तिश्चास्तकाले विरोधात्तत्त्वात् । अथवा नेवाव्यतिक्रमशः न बाधो विरोधो वा तिथी
पते किं तद्विद्यति चारो अथ अत्र च दृष्टिस्तेनैव चिंत्यते । यत्रोत्पत्तिविनियोगोऽप्यतिज्ञांतो अन्यत्रोत्पत्तिरन्यत्र विनियो

गसत्रकतस्वेदसंयोगोत्पत्तिरिति। तथैवोत्पत्तिरसंयोगो विकल्पे वा शो विनियोगवेदसंयोगाभावात्तत्तरं
 अथैवं चिंतायत्राद्यत्र प्रधाने अथवा गतं त्रंगस्य केन वेदेन द्यपदेशो ह्यिति। ततश्च तथैव प्रधानवेदेन द्यप
 देश इति निर्णयः। अस्मिंश्च पक्षे तद्गुणाद्वाध्वधर्मस्यादित्येतद्वाधित्वा प्रधानसमाख्या तएक एव प्रकृतौ विकृ
 तौ च कर्त्ता प्रोति। अथ चोदकवलीयस्य द्गवेदसमाख्या तत्तद्ग्रहणं। ततः श्रोपितयैवेत्यर्त्तं प्रधानस्य ग्र
 हणं। अत उत्पत्ति विनियोगायेत्येवैष विचार इत्येवैष व्याशोचना। तथा वाधानोदाहरणं समर्थितं न वक्तव्य
 दित्युक्तं सुखव्यतिक्कमोग प्रधानधर्म विरोधो व्याख्यायते ततो गगुण विरोधेव तादर्थ्यादित्यनेन सहापो न रुक्म
 संप्रधारणीयं॥२॥ तस्यैव नो स यश्चरति॥ इदानीं यानि वेदांतरेषु श्रूयंते प्रधानानि तानि केन द्यपदेशाद्या नीति वि
 वार्यते॥ तत्रैष निर्णयः यजोत्पद्यंते न यजगुणां श्रूयंते। किंप्राप्तं शाखांतरवत्सर्वजोत्पद्यंते ततश्च धर्म विकल्पो यवो
 तयत्रैव रूपस्य गुणानां च श्रवणा कदाचि किंचिद्व्यत्यर्थमेवं विकल्पप्राप्ता उच्यते॥ न शाखांतरवद्बुक्तो विकल्पो वेद
 गोचरः। तस्मादेको गुणार्थोत्रकाश्चिदेको विधायकः स तु ज्योतिष्ठो मादेः कतम इति। गुणानां यत्र तस्यैव मितिकर्त्तव्य

शा. वा.

७

यस्मिन् ब्रह्मादीनि पद्यंते ततश्च देवताकांक्षित्वमनपनीतमिति अशक्यं स्रतं क्रियाविधानं। तथा च शास्त्रोत्तरादि
 करणो व्याख्यातं यत्तुर्वेदेव समस्तं रूपमात्रादिना प्रसिद्धादिभिः शक्यं ते यागो निवर्तयितुं। वचनसामर्थ्याद्विद्वद्वाचीनां
 स्मृतादीनां ग्रहणं मतोऽयं सूत्राद्यौ यदुक्तं तद्वेदश्रुतिकर्मतद्वत्त्वं न सामर्थ्येन निराकारं शीकरणा समर्थेन नि
 र्णतव्यमिति। अकस्मत्वेदयोऽश्रुत्वत्पक्षमवाहृतत्वे दोषादनेतिः फलमिति मत्वोक्तं यत्तु तत्तुक्तं॥३॥ असंयुक्तं
 करणादिति कर्तव्यतार्थित्वात्॥ एवं तावत् श्रुतिर्लिंगवाक्यानि प्रधानजेषु संकीर्णविनियुक्तविषयाणि अत्रुदाहरणं
 व्याख्यातानि तत्र विधिविनिर्गोपानिधानात्मिकायाः श्रुतेर्विनिर्गोपसामर्थ्यात्मकस्य च लिंगस्य केवलपदप्रयो
 गात्प्राप्त्यदोतरसंघिर्देवशयं तावित्वाद्वाक्यमंतर्गतं प्रायमेवेति तस्मात्तादुद्धारणं सूत्रितं अथवा वेदोवाशयदश
 नादित्युपक्रमोपसंख्येनैव वेदस्वमत्वावधारणादिदमेव वाक्यविनियोगसूत्रमिति न पूर्वोक्तगीतिमात्रेण वा
 क्यस्य विनियोजकत्वं व्याख्येयं॥ यत्तु लाघवाकरेणारुणायेंत्सु दाहृतं। शक्यं तत्राप्येवं वृत्ताया श्रुतिरेव विनियोजि

केति वक्तुं॥ अथ क्रियाभावसंबंधे श्रुत्या कृते विशेष संबंधो वा कीर्तयते॥ तस्मात्तदयत्रापि त्विति प्रायः संप्रसारितं
 पितृकृतं॥ तत्रापि हेतुत्वेन त्वयमात्रापेक्षणाद्वैतमिति प्रसाधनमात्रापेक्षित्वा द्विशेषसंबंधो वा कीर्तयते
 वा तस्मात्तदयत्रापि तदंतर्गतमिति शक्यं दर्शयितुमिति उत्तयोः श्रुतिवाक्ययोरुक्तयुद्धाहरणमिदानीं वलावल
 चित्वा प्रत्यासन्नेत्युत्तराण्यपि त्रीणि प्रमाणा निष्पद्येण विनियोगसामर्थ्येन च दर्शयति॥ तत्र प्रकराणां विनियो
 गात्तानसंशयविपर्ययाणामन्यतमेनोपश्रुत्य तस्मात्॥ यावच्चान्यत्र कथ्यते तावदज्ञानं तदवश्यं वा स दपि प्रसंगा
 लावाच्चाख्यातं स्यादिति संदेहो यवानेवाहं श्रुत्वा तस्मात्तन्मर्थानुसरणाकांक्षितयोग्याथपि दोतरसंनिधानेनो
 शब्दप्रकारोक्तिस्तस्मात्प्रकरणादीनि प्रमाणां जराणीति प्राप्ते सिद्धीयते॥ अविच्छिन्ने कथं तावत्प्रत्यक्षानुभवपदयो
 अनिर्णीतफलकमस्ति स्य प्रकरणां गता॥ दर्शयितुं मासान्ध्यां सुगंधं धूपं कथमित्येतस्यामाकांक्षायां मविच्छिन्नायाम
 श्रुतप्रयोजनानि कर्माणि पठ्यते समिधो यजति तद्व्यातं यजतीत्येवमादीनि तद्वददर्शयितुं मासान्ध्याः कुतश्चिदनुग्रह

इशावा

१०

लघुवि
प्रकृष्ट

सिद्धान्तवितथं॥ प्रयाजादीनां च केन विमाध्येत न च दर्शपूर्णमासयोः सिद्धप्रकारं श्रुत्वा कथं प्रकरणां करणं
तरेषु प्रत्यक्षादिपंचकेन प्रत्यक्षादिपंचकात्मा तेन वा शब्देनोपलक्ष्यते॥ तथा प्रयाजादीनामवशं नोत्तयेनापि कृतं
हवितथं॥ यदि तु केनचित्प्रकारेणानावगमिष्यामधत्ततो नोत्तयेनापि कृतं॥ अथि वप्रकरणं प्रमाणं॥ न ह्यतन्तसवि
कषिभेकं संबंधकारणं॥ यथा हि सन्निकृष्टं न लस्यते तथा तथैव प्रकृष्टे वेदशक्तिः संचरति॥ तदिहोपकारकत्वात् प्रमाणं
सन्निकृष्टमप्यनुजातमित्युक्तं कांक्षावशेनैवं विजायते॥ यं दर्शपूर्णमासावुपकारमाकांक्षतः प्रचूतमेति॥ प्रजया जादि
ति क्रियते॥ यच्च प्रयाजादयः प्रयोजनसहसंबंधानिराकांक्षी मपेक्षंते तद्दर्शपूर्णमासोपकाररति॥ न घुनयोरन्यत्वं
निरुद्धतरमसि॥ यच्चैककल्पते तस्याप्येव न सहसंबंधनिराकांक्षी तत्तस्यैव न सहसंबंधाकांक्षा विद्यते॥ तेन न प्रयाजादीनां
विश्रुतिदादिवत्फलकत्वं नापि दर्शपूर्णमासफलानुपाः॥ उक्त्याकांक्षालक्षणसंबंधात्तवेत्यन्यतराकांक्षालक्षण
ः संबंधो गृह्यते न संसर्गो तस्मान्न शब्दगुणदेवपरस्परनियमः सिद्धः॥ असंयुक्तग्रहणं किं सत्यं श्रुतिलिङ्गवाक्यैः संयु

१०

कानां द्वित्ववज्जत्वयुक्तप्रतिपदिधानपृष्ठादिशब्दतत्त्वेषां प्रकरणविनियोगनिवृत्त्यर्थं प्रकरणविशेषिना वा संयु-
क्तमिति दृष्टं। अविशेषिसंयुक्तानां बीदीनां हतिर्वर्हिर्द्वैवमदनं दाम्यदुणया क्रीणातीत्येवमादीनां प्रकरणसूची हि
वर्हिः कथैः संवध्यमाना नां प्रकरणसमावेशोपपत्तेश्चुसामर्थ्यमिदं त्वात्स्वकारेणोक्तं॥४॥ ॥क्रमश्च देशसामा-
न्यात्॥ पूर्ववदेव क्रमसमारब्धयोरप्यज्ञानादिति उपन्यासः कर्तव्यः तत्रैव क्रमो द्विधैव शो देशसामान्यलक्षणाः पा-
ठानुष्ठानसादेशाद्वि नियोगस्फकारणं॥ विनाप्यनुष्ठानदेशसाध्यो न यादति प्रदेशोक्तान् लोके प्रक्षेपं पद्यते॥ तावत्येव
मंत्रेषु मंत्रेषु योऽङ्गागपयेत्तावेतायां यथा संख्याया येन समानदेशत्वाद्दुहोमंतिधानं सवति। प्रथमस्य हि प्रधान-
स्य मंत्रमन्त्रिच्छन्नवत्तमं च समाग्रायमादित आरभ्य लोचयति। ततश्च प्रथम एव मंत्रः प्रथमं हृदयमागच्छति॥ नवाथा-
तिक्रमे हेतु रस्तीति सृष्टेते॥ तथा मंत्रस्य शेषिणामपेक्षमाणस्यानयेव प्रक्रियया धेनो शेषिणा सह संक्षीप्तवतिततश्च
तन्निराकृत्या द्वितीयादीनां सम्येवमेव द्वितीयादिसिरेव योगेन सवितव्यं। तत्राग्रेया घनुर्मंत्राणां नामाग्रेयादिति

३१०

११

गत्वा तेनापि यथा सिद्धीतीत्ययत्तलिंगमुपांशुयाजक्रमोतंदक्षिर्नीमासीत्फदाहरति। ननु वासवकरणार्थत्वं वि
ज्ञायते तच्च वलीय इत्यन्यत्रापि विनियोगः प्रतीयते ॥ तत्र केचिदाहुः उपांशुयाजग्रहणात्तद्व्यमप्यनुगृह्यते तस्मा
त्तद्ग्रहणमिति ॥ शक्यं तु वक्तुमनुयास एव क्रमः प्रकरणा इत्यपि विरुद्धत्वादिति। शेषस्य हि समर्थार्थत्वं प्रतिप्रधाना
वृत्तेः। प्रकरणावगतं न शक्यं बाधितुं ॥ तत्रैतावदुत्तरं सवति। येनैशेषिण आग्नेयादयः ते विष्णु लिंगैः क्रमप्रवर्तण
वह्निर्मर्जा अरे वरुहत्वा नैव नमपेक्षन्ते। तच्च विकल्पोऽप्यष्टलिंगत्वेन वैषम्याददृष्टार्थानां समुच्चय इति चेन्न प्रकृत्या
गद्यत्वं हेतुन दृष्टार्थत्वात्सत्यपि वा दृष्टार्थत्वे निरपेक्षणां गत्यंतरे सति समुच्चयानां अग्रगणादाग्नेयादितिः कृतार्थ
रूपे हितः सन्नगत्या पुनः संप्रवेत्तवेदस्मिन्नास्य गति उपांशुयाज इति। किं च विज्ञातलिंगानां प्रक्रिया विनियोजिका अ
सीत्तस्य वसामर्थ्यं संनिधा वृत्तं संहतं ॥ दक्षिर्नीमासीत्तस्य षट्लिंगोऽयं न च दृष्टं संतं प्रकरणां विनियोजकं तस्मात्तस्य वसि
होऽनुपपत्त्यर्थं विषयत्वात्सन्निहितमतिपुर्वं वाचिहस्तं दासिधत्वेनान्यं उपांशुयाजश्च सन्निहितोतिपुर्वव्येत्यनिधानसा

१२

मर्थकमादुपांशुयानविषयंविज्ञायते। ततश्च लिंगेन प्रकरणांवाध्यतएवेत्यदोषः। काश्याज्याकांडकमस्त्याख्या
तएवाचुष्टानदेशकमोपिपशुधमीणामग्रीषामीयार्थवेननविष्यति॥५॥ आख्याचैवंतदर्थत्वात्॥ यौगिकीयासमा
ख्यासामंबंधप्रतिपादनी। मोपिबुद्धावुपस्थाथशेषसंबंधवोधकः। आध्यर्थादिसमाख्यानांवेदव्ययोगइतिनलौकिकत्व
चोपक्रियते। तत्राध्युर्ध्वतमात्रएवापेक्षतेकिंमयाकर्तव्यमितितदपेक्षमाणस्यवयदिनक्ततश्चिद्विशेषोवगम्यतेततोयु
क्तिविहितिसविष्यति। तथाध्यवसंसितं कर्मकोमेकर्त्तुसविष्यतीत्येवमेवशेषमपेक्षते। तत्राद्यस्यादितएवेष्टोत्येष्टाप्र
वेकंनवतिपदस्याध्यर्थाः कर्मतदाध्यवशह्वाच्यंसविष्यति। तथास्याप्याध्यवस्ययः कर्त्तुतस्याध्युर्ध्वमेतिप्रकृते
द्विविकारसदञ्जुलपोतमीयतेविकाराद्व्यकृतिर्यद्यपिशब्दांतरंविकारस्तुसावप्येतौपरस्परनिरपेक्षौनित्यमेकद्वौच
तथापिनित्यायाएवशब्दप्रवृत्तिर्नित्यःसंबंधोन्निमित्तमिति सर्वयौगिकानामेवमत्याख्यानं। नहिरज्यशब्दस्याप्यादिम
तीप्रवृत्तिरित्युक्तं। निमित्तनैमित्तिकसावस्थनादित्वेपिशब्दार्थयोरिवेहाविरुद्धतत्रकंविद्वदंनिपातंस्मात्समाख्या
विनियोगादध्युर्ध्ववयोरसंबंधादशकंयौगिकत्वंसमाख्यायाविज्ञातुं। अथतुपथमसिद्धसंबंधेपद्यात्समाख्यायाः

३शावा

११

प्रवृत्तिः ततो न समाख्या विनिकाम्या दतः परस्परनिरपेक्षापोरेव कटयोः सारूप्यादुपतिष्ठमानयोरेष विनियोग इति । न
 त्वेतद्युक्तं न हि रुढानां सारूप्यादुपस्थापनसामर्थ्यं धर्मसंबंधेऽप्यस्ति । यथा कण्वरथं तरेरथं तरधर्मा निराकरिष्यति कि
 मुतात्र क्रियाकर्तृसंबंधे ॥ पावकाघुदाहराणां वायुक्तं स्यात्तस्मात्तद्यौगिकत्वमेवात्युपगन्तव्यं यत्तु यावत्प्रयोगात्प्रमाण
 नास्तीति ॥ सत्यं प्रत्यक्षं नास्ति । समाख्ययैव त्वनुमीयमानं तद्विषयति । वेदे हि प्रथममेव क्रियाकर्तृसंबंधो निष्पन्नः तस्मि
 न्न सति समाख्या प्रवृत्ता ॥ वपंतुं संबंधं प्रमाणान्तरेणा प्रतिपद्यमानः समाख्यादर्शनेन प्रतिपद्यमानो तेन जायते प्रवृत्त
 माख्यापश्चात्संबंध इति ॥ वस्तुतस्तु प्रथममेव संबंधः स्यात्प्रतीतोऽपि सन्नामात्रेणैव समाख्यां प्रवर्तितवान् यद्विषयादिम
 तीत्याक्षतः प्रयोक्तुः प्रथमं संबंधावगत्या न वितव्यं । न च सा संभवतीति पर्युच्युज्ये महिनिश संबंधाश्रयणो ननु तत्र नित्य
 प्रयुक्तपासमाख्या त्वनंकश्चिद्विषयसंबंध इति प्रतिपादितेन यथानुपपत्त्या शेषशेषित्वात् ॥ पश्चाद्विजायते । तस्माद्यौगिकैव स
 माख्यया विनियोग इति सिद्धं ॥ अतिलिङ्गवाक्यप्रकरणाच्चान समाख्यानां समवाये परदौर्बल्यमर्थविषयकत्वात् ॥ इदानीं पश्चात् १२

पिश्रुत्यादीनां बलावलं विचार्यते। तच्च निश्चयविषयाणां तसंभवतीति समवायकार्थोपनिपातो विषयत्वेनोदाहृतम्
 च केचिदाहुतिरोधग्रहणं। कर्तव्यमिति। कुतः। कोणात्पुण्येत्तत्र समपेक्षितस्य पि॥ विरोधात्तावतो नैव चित्तं यतिवलाव
 नं। एक एव स्वरूपादिः शेषः श्रुत्या सामान्यक्रियासंबन्धी वा को न तद्विशेषश्च क्रयस्य। प्रकरणेन ज्योतिषो मिकस्य॥ सत्य
 पिचात्रानेकप्रमाणसमवाये परस्परानुग्रहनिमित्तत्वादविरोध इति वलावलविचारो न सति। निर्विशेषसामान्यानुपपत्ते
 ः क्रयस्वरूपमात्रप्रयुक्तत्वेनार्थकत्वादपेक्षिते हि श्रुतिवाक्यासां वाक्यप्रकरणे। तस्मात्कर्तव्यविरोधग्रहणमिति। न वा क
 र्तव्यं। कुतः। समानविषयचेहि समवायो विधीयते। सर्वकार्यप्रमाणानां शेषाणां चावगम्यते। अत्रादातावन्नैव प्रमाणसम
 वायोऽस्ति न सैकप्रमाणसमवायः। किं तर्हि विषयेकत्वं। इह वारुणस्य क्रियासंबन्धः श्रुत्या तस्य तु श्रुतिकल्पितस्य कि
 याकारकसंबन्धस्य ल्योप्येतावशेन क्रयविषयत्वं तावदप्रयोजनानवाशोरपेक्षां तरे सत्यपूर्वसंबन्धवतः क्रयस्य ज्योतिषो
 मर्थत्वमिति विषयनामात्मनश्च सर्वेषां विनियोजकत्वमविरुद्धं। न चात्र विषयकृष्टग्रहणे सन्निकृष्टस्य बाधो दृश्यते न हि क्र
 यं गृह्णन् स्वरूपायाः क्रियासंबन्धवायते। नापि ज्योतिषो मे ऊर्ध्वत्र क्रयसंबन्धः॥ यत्र त्वेकः शेषमादानेव संबन्धो तरे विरोधि नैकेन

प्रमाणेनाद्यशेषार्थे विज्ञायते परेण तदवाधोपपत्तिना शेषांतरार्थः एकसंबंधे च कृतार्थस्याकांक्षावात् न विनिर्दि-
 गंतानुपपत्तिः । तत्र प्रमाणयोः परस्परपहार्थे समानविषयत्वे लक्षणः समवायः तथा यत्र शेषसेदोपेकस्मिन्नेव शेष-
 विणिर्गुत्तोपकारनिबंधन एकेन प्रमाणेनाद्यः शेषः साधनत्वेन प्रतीयते । अथोपापरो न चैकसाधितोपकारशेषी शेष-
 षांतरमपेक्षते ॥ तत्राप्येकविषयापहार्थित्वात् समवायः । स च विरोधवसतिलवतीति समवायग्रहणेनैव मिदो विरोधः य-
 उच्यते । स्पष्ट एव शेषसेदो यथा समिधो यजतीत्यादिष्वत्र वा तस्यैव किंचिदाधिकं सवती । यथा तु एणायां व्याख्यातं । तथा
 यत्र शेषसेदो यथा यथादिष्वष्टाकपालादीनां यत्र वा तद्वत्तमाधिकं यथा दर्शष्टां मासां गानामेवोपकारसेदो यत्र
 पिविषयाद्यत्वादसमवाय इति । यच्च शुभ्या विनियुज्यते पञ्चसमारब्धया तत्सर्वं तुल्यं । यस्तु सर्वगजानां एकः प्रधानोपका-
 रः तत्रैषामपरीय विधानादेकमेव प्रमाणं शेषत्वं चेति व्यापारसेदादसमवायः । तथा यत्र स एव शेषस्मिन्नेव शेषविनिर्गु-
 कृष्टेन विषयकृष्टेन च प्रमाणेन विनियुज्यते तत्राप्येकमेव प्रमाणत्वेनेतरस्य प्रयोजनान्तरार्थत्वादसमवाय इति । तस्मादि-
 रोधविषयमेव समवायग्रहणं । तत्र प्रमाणमपि एकैव सावलेकथयितव्येकमेव त्रित्वाद्वाचोयुगपदशक्तेरेकैकस्य सं-
 १३

धारणा यच्च द्वितीयोपादानं तत्प्रतियोगिना विनावलावल कथनाशक्तेः नोच्यते द्वयोर्द्वयोरिति एकार्थवर्तित्वाद्वा
चयित्वाद्वा च इत्यस्यापरा व्याख्या। येयं वलावलवागेषा प्रत्येकं श्रुत्यादिषु समवेतिन समुदायेतानि हि शेष विनियोगे
नार्थवन्ति न वलावल मतः तस्याः प्रतिप्रधानमृत्तित्वादयोगपदनेकैकस्य संप्रधारणायां कर्तव्यायां द्वितीयोपादानं
विरोधवलावल बाधानां प्रतियोगिचतुपात्रे दर्शयितुमसंभवो द्वयोः संप्रधारणेत्युक्तं। तत्रैकैकस्य पंचविः पंच
लिः सह विचारे कर्तव्योपदेकैकेन सह क्रियते। तदा धितवाध्यस्य बाधकबाधकेनाबाधस्य सुज्ञानत्वाद्यानि हि श्रुतिः
बाध्योर्लिङ्गादिसिद्धांतेतानि श्रुत्या बाध्यंतेतरामिति न तया सह संप्रधारयिष्यते। तत्र प्रथमं तावत्क्रममप्राप्तं श्रुतिवि
गायोः संप्रधारणमिति। किमिहोदाहरणमिति केवलपदप्रयोगो वा सर्वत्र वाक्यत्वे सति न श्रुतिलिङ्गयोः स्वसामर्थ्य
तिरेको न ह्यते इति मन्यमानस्य प्रश्नः। वक्ष्यमाण विवेकानि प्रायेणाहं द्यागार्हपत्यसुतिष्ठत इति किमिदं स्पष्टोपपन्नं
कर्तव्यमुत इत्यवागार्हपत्यस्य वायवा समुच्चितयो रथवागार्हपत्यस्येवेति। यदि लिङ्गवलीयसुत इदं विद्वानमथ
तुल्यवलत्वं विरोधश्च ततो विकल्पोऽतुल्यवलत्वेऽप्यविरोधस्ततः समुच्चयाथ विरोधः श्रुतिवलीयश्च ततो गार्हपत्यस्येव

३शा. वा.

१४

पञ्चानमिति। यत्सिद्धवद्गार्हपत्यार्थत्वांगीकरणेन वचनात्त्वयथायमिदं स्यादित्युक्तं। तदिह स्थापयिष्यमाणं श्रुतिव
लीयस्त्वातिशयेण। तेनैव सर्ववाक्यत्वातिशयेण श्रुति लिंगे र्थवाक्यत्वभांत्वात्। नः पृच्छतिका पुनरुक्तं श्रुतिः किं लिंगमि
ति। तत्रोत्तरं गार्हपत्यं शब्दं अवर्णं मंत्रस्यामर्थं चेति। परः पुनराह। यथेवं विधपदसहस्रहात्मके श्रुतिलिंगे हंत तद्विवाक्यं
नाम न किं विदथ्यमि॥ तदुच्यतां। अथवाक्यं नाम किमिति। मिदं तवादी उतथैव शक्यविवेकज्ञानं मन्यमान आह।
संहृत्यार्थमसिद्धतिप्रदातिवाक्यमिति। यद्यपि च न संहतानां कश्चिदेको सिधेयस्तथापि गम्यमानातिशयेणोक्तं अथ
वैकल्यं लक्ष्यमाणार्थयुक्ततया संधातव्यमापादितानियदाश्चार्थमसिद्धतितदातद्गतान्येव संतिवाक्यत्वं प्रतिपद्यंत
ति। यथेवं तत्तत्तयो रप्युदाहयो र्मंत्राक्षराणां वाक्यलक्षणयोगात्वाक्ययोरियं संप्रधारणं न श्रुतिलिङ्गमपौरित्यदिवा
वश्यं श्रुति लिंगयोर्विरोधः समर्थनीयः ततः श्रुतिलिङ्गवाक्यानि लक्षणतो विवेकव्यानीदं नाम तेषां परस्परमंतरादिति
। तदसिद्धयते। यच्च हस्योक्ति सामर्थ्यं तल्लिङ्गं विविधा श्रुतिः। विभुक्तिविनियोगाख्यावाक्यं बुधाद्दिदर्शितं। ननु सामर्थ्यं
वैकल्यादुक्तिविधिविनियोक्तानामेद्यागार्हपत्यं मित्यत्रापि शब्दसामर्थ्यमस्ति। कश्चन सरीस्तीत्यत्रापि वैदाविधान

यो ४

१४

मित्यविशेषस्वश्रुतिनिर्गयोः श्रोतृति तथा हि विभुक्तिविनियोगाहिनविनाशवृत्तिमि न चेंद्रशहसामर्थ्यम
सिधाश्रुतिवर्जितं। सत्यमुसयमप्यसि किंतु षेष्टं गार्हपत्यस्य नोक्तिशक्यावगम्यते। इदं गत्तमतिश्रुत्यानाश्रुतिक
रिता। पाहेंद्रगार्हपत्यमित्येवाशक्तिमप्येतान्येव दानि प्रत्यर्थं लोके विनियुक्तानि न मंत्रेणेंद्रगार्हपत्यांगं। अच्युतया
शक्याचस्याविनियोगात्सामर्थ्यप्रवृत्तैः सुब्रह्माण्डैः शक्यशक्यनोद्गमं गत्वमसिधीयते। नचावसामर्थ्यप्रथमं सुब्र
ते निर्वृत्तानिधानाद्याद्यानुपपत्त्यैव तस्य गम्यमानत्वात्तेन ज्ञाने विनियोगे शक्तिः कल्पत इति नासौ विनियोगकाराण्य
द्यपि वस्तुतः प्रथमं विद्यते तथापि प्रमाणात् पश्चाद्भूतशक्तिकारकहेतुत्वे सत्यपि जापकत्वेनाकारणमित्युच्यते। यदि उ
पोरुषेयमिदं सवेत्तथा सति वक्तुमिधानशक्तिज्ञानं विनियोगासिधानात्प्रथमतः सवेत्त। तत्वेवमासि वेदस्यापोरुषे
यचात्तस्मात्सर्वपुरुषाणां प्रतिपत्तत्वात् पश्चात्तरं शक्तिज्ञानमित्यक्षरश्रवणकृत एवायं गार्हपत्यं गत्वपत्ययः। कदाचन
क्षरीरमीत्यत्र पुनर्यद्यपीदं गच्छेनेदं सिधीयते तथापि विनियोगो नासिधीयत इति श्रुतेरव्यापारेण हावकस्य विच्छेदस्य
श्रवणादिदस्य शेषित्वं मेव स्पष्टं वा शेषत्वं प्रतीयते यथेतरवद्वितीयाश्रवणाद्गार्हपत्यस्यैव तत्तमत्वमेवाश्रुततीयाश्रुत्या क

३शा.अ.

१५

राणात्वं केवलं तु मंत्रस्यासिधानं विधानं चोत्तरमपि निष्पन्नं तु मंत्रस्याप्यधानपूर्वकमेव सामर्थ्यकल्पनं सत्पमे
वं न तु तद्विनिर्गो गस्यासिधानं किं तः सामर्थ्याद्विनिर्गो गयोगोपपत्तादृश्यते न च तावता विनिर्गो गोसिहितो भवति न
च विहितो मंत्रस्याविधापकत्वाद्वाह्यगवाक्ये त्वसिधानं ३ हि अर्थं अरूपमात्रस्यान्यैव च तेन प्रथमं तदसिधानां शक्तिः
कल्पते अन्यथा तद्वलेन विनिर्गो गशक्तिः कथं यो हियस्यासिधानां शक्त इत्यवगम्यते विनिर्गो गोप्रथमो शक्तो
न ह्यशक्तो नियुज्यते ततश्च द्वितीयात्सामर्थ्याद्विनिर्गो गकल्पयिष्यते न प्रथमात्प्रथमेन हि विनिर्गो गनिरपेक्षमि
द्वासिधानमात्रं कृतमतदेह शो विवेकः प्रतियत्तव्यः एकत्रासत्तिसामर्थ्यमंत्रशेषो सिधीयते अन्यत्रावुशेषत्वमा
मर्थ्यसंप्रतीयते अविद्यमानमेवैवागार्हपत्यासिधानसामर्थ्यमसिहितविनिर्गो गविधानात्कल्पनीयं विनिर्गो गक
प्रथममेव कृतः इदं प्रतिबुद्धसामर्थ्यं कृतमालोच्य विनिर्गो गोसिहितो विहितो वेत्येतत्कल्पनीयं वाक्ये प्रनः अर्थं प्रति
न सामर्थ्यं न च शेषत्वमुच्यते केवलपदमन्वातः प्रत्यक्षमुपलभ्यते कथं तावदेश सामर्थ्यं यौगिकत्वाणां तु प्रक
राणामसमाख्यानां विवेकः सुज्ञान एवेति नष्टो न निरूपितः तदेतत्सर्वं वदामीति प्रसमवेतं विचिंत्य दृश्यते इति

१५

नहि किंचिदपि वाक्यं शक्यं सामर्थ्येनार्थसिद्धानेन न पदान्तरसंनिधानेन वा विना विद्यते। विवेकश्च पुरोहितः
कचित्कस्यचित्पूर्वतरप्रतीतेः सद्दृश्यति इह तावत्कदाचन सरीरसीति न विनियोगो सिध्यते। न पदान्तरसंनि
धेर्वागम्यते। किंतु तर्ह्येतस्याष्टचीडशब्दं सा सिद्धानसामर्थ्यं विद्यते शेषाणि च पदानि तेनैकवाक्यतां गतानीति सम
स्योमंत्रं दर्शयित्वा न समर्थं गम्यते सोऽपि वैदः कर्मगत्वा तत्र अतिधानाहं इत्यस्य पितृवने न वत्प विधीयतामित्यत्र
त्वा। गार्हपत्येऽनविनैव मंत्रसामर्थ्येन विनियोगं ब्राह्मणमतिवृत्ते इति च लाक्कं चितयितव्यं। अत्र केचिदाहुरेवं
तर्हि लिङ्गवाक्येऽत्येतरमात्मन्यग्यं ग्रंथं प्रोजयितव्यं। यवानां चैकवाक्यत्वादिदशाध्यायमित्यादि। कुतः लिङ्गत्वं
मभ्युपेतं चेदिदं प्रस्थानकल्पने। उभयत्रापि वाक्यत्वं कथं स्यादवकल्पते। यत्र वाक्यद्वयमेतदित्युपपद्यते तत्रैवैत
द्युपपत्ते वक्तुं अथ तानां चैकवाक्यत्वादिदशाध्यायं गार्हपत्यप्रधानं चोपस्थानस्येति। तथा सुभयत्राप्येकवाक्यत्वं
व्यापारनिराकरणमवकल्पते। अन्यथा बुमंत्रस्य लिङ्गविनियोगज्यत्वे पूर्वपक्षवादिनैवाभ्युपगतेऽनसदनपेक्ष
मिदं प्रस्थानमप्येकवाक्यत्वं कृतमवेत्याशंक्यनिराकरणमसंवहमेव स्यात्तस्मात्प्रमादादुक्तस्य ग्रंथस्यापेक्ष

ष्यवास्यानं कर्त्तव्यं न त्ववश्यमेतदाहर्त्तव्यं ॥ न वत्पेव हित ह्निनां परिचोदनानां मध्ये परपरिचोदना परिहारका
 नोपि पूर्वपरिचोदना परिहारः ॥ अपि च यदा यथा वा नात्रैकवाक्यत्वादित्येतत्प्रथममुक्तं ॥ तदापि पुनरेवं तर्हि नि
 गवाकोऽत्यत्र वाक्यग्रहणमसंबद्धमेव स्यात्ततो यथा च्यासमवस्थिते भुवेत्यत्र दमात्रेण पूर्वपक्षवादिने कत्र
 लिंगत्वसु कृतमसौ स्य वाक्यत्वाद्युशयशेषमप्यनयामीत्येवमाहा यथा नात्रैकवाक्यत्वादिति ॥ यद्वा ब्राह्मणगतमेव
 कवाक्यत्वमकारणा विषयसंगानं त्रैयुक्तत्वा निति व्याख्येयं ॥ तत्र वाक्यं तत्तद्देशाणां हर्षयत्युपतिष्ठत इत्यस्या
 लिङ्गयोग्यदेशासृतीयाश्रुत्याशेषत्वमात्रमनवगतशेषिविशेषप्रतीत्यतेयत्रुगार्हपत्यमिति द्वितीयया किमपि
 प्रतिशेषित्वमात्रं न तस्य लिंगेन सह कश्चिद्विशेषः ॥ पदोत्तरमेवं धेसु सति यथा र्थमेवेष्टाः करणत्वं स्यात्तद्वा गार्हप
 त्यस्य वा र्थाकांक्षिदाग्नेयी प्रतिशेषित्वं न वेत्यस्य रसं निधानं तत्तत्सोपपन्नं वाधते तत्र वाक्यमिति ॥ नैतदेवमि
 ति ॥ गार्हपत्यानिधानश्रुतितावदुक्तं न्यस्यति ॥ परस्परसाधनमपि हि श्रुतिप्राप्त्युक्त्या शक्यमविरोधेन नेतुं
 ॥ यदि तु गार्हपत्यशहो रुहपतेरयमित्येवमिदमसिद्धदेयजसाधनत्वेन लक्षयेदग्निममीपं वा ततो लिंगाविरोधे

नैव तत्से निधि उपपद्यते। यतश्च यं समुदायप्रसिद्धा निधेयापस्थित्या गेन वस्ति ततो विरुद्धत इत्येति श्रुतिविरोधो। अ
थ वानात्रैकवाक्यादिति विसृज्यति विरोधोपपत्त्यासः यदि हि समग्रार्थवाच्यतायां वाहिनीयावदेततोपि नै
वं विरोधः स्याद्यतस्त्वमीशितमत्वमाह तेन विरुध्यते लिंगविरोधस्य प्रारुक्त एवैकवाक्यत्वव्यापारनिराकरणमात्रा
यमुपन्यस्यते कथं पुनरयं यथोक्तेन न्योयेतो सयथा विरोधसंलवेऽपि लिंगविरोध एव परिगृह्यते। न च वाक्यवि
रोधः। उच्यते यथा शीघ्रप्रवृत्तित्वा लिंगादेवाधिकश्रुतिः। तथैव विनियोगोपि सैवं सर्वप्रवृत्तिः। यच्च शीघ्रतरं विनियुक्ते
तस्यैव प्रतियोगिना सह विरोधो लभ्यते। ननु च श्रुतिमात्रं न विरुध्यत इत्युक्तं। कथं न विरुध्यते। यदा प्रतिनियतावेतौषु
तिवाक्यसंवेष्टावेकः शेषशेषिरूपो न्यो विशेषण विशेष्यात्मकः तच्च श्रुतिरेवं वदति वाक्यलस्य स्पष्टविशेषस्यैवं विधेः
घशेषित्वमिति। लिंगं तु शेषशेषिसंवेष्टेनैव सह विरुध्यते न वाक्यगम्येन विशेषण विशेष्यत्वादेना तश्च निश्चयति द्वंद्विन
वाक्येन यदा विशेषण विशेष्यत्वावः कृतः तदा श्रुत्या सह लिंगविरोध उपलस्यमानो विचारयितव्यो यवापदैवैद्योतत्सुक्तं
तदेव तदर्थशास्त्रायायेनेदमिति रिक्तकोप्युपस्थातव्यः स च लिंगगम्येन विरोधीत्येतत्प्रतीयते। तस्मात् श्रुति लिंगयोरेव

नतस्यतद्विनिर्गोका कालेपरावर्तयितुं शक्यते विनियोगसु सामर्थ्यानुसारीतियुक्तमव्यवसाहं। एवं यस्यैतदसहसं
वैधेयकवाक्यतया न विद्यते नतस्यतद्विषया शक्तिः कल्प्यते संवंधे सति तदव्यवसाहं यानुपपन्नैव शक्तिसिद्धिरिति वाक्यस्य
वलीयस्य। तथा सर्वत्रैकवाक्यत्वमाकांक्षा मूलं। अतस्तस्यामुपलक्ष्यमानायां तदेकांतेन प्रतीयते तदसावेतु नैतदसीति
पृथग्विस्तारिता विस्तारिताकांक्षात्मकं प्रकरणमेव ज्ञायते। तद्विरोधिनी तु यान्येन सहैकवाक्यता वगतिः साभ्रांतिः। तथा सर्वत्र
कांक्षाः सन्निहिता वलं विन्योसर्वेति। न ह्यसंनिहितमपेक्षितुं संवंधं शक्यमतो यत्र सन्निधिसर्वमिति वलीयस्य। स
मास्यापुनः प्रत्यक्षमेव संवंधं वदति। तस्माद्विपरीतं वला वलं। अथवा विरोधे सत्ये तच्चिंत्यते न चेह विरोध उल्लयत्रापि विनि
योगोपपत्तेः अतः समवायेऽपि सर्वेषां प्रामाण्यमिति प्राप्ते सिद्धीयते। अतएव विप्रकर्षात्परमेषां बाधते इति कुतः विनि
योऽपि अतिव्यावृत्तसर्वेष्वेतेषु समंता। धीमत्याः सन्निकर्षेण विप्रकर्षेण वस्तुता। यदि श्रुतिवत्स्त्रिंशद्दीनामपि श्रुतं त्रयाणां प्र
माणं मूलविषयः। तत एतदुपायस्य तातेषां तु स्मृतिवत् श्रुत्यनुमानद्वारं प्रामाण्यं। श्रुतिरेव सर्वत्रैकं प्रमाणं। सानुग्रहणो
पायः पञ्चानुरोधेन घोटावतिष्ठते। कथं पुनरेषां श्रुतं त्रयोऽपि प्रामाण्यं न सति। उच्यते चोदनालक्षणोऽर्थधर्म इति स्थापितं। त

था चोक्तमशहमनपेहंस्यादिति। तत्र प्रत्यक्षगृहीतानि यान्यक्षराणि विनियुजते साश्रोत्रवृत्तित्वात् शुतिरित्युच्यते। यत्र त्व
 विनियोजकाश्चक्षराणि प्रत्यक्षेण गृहीत्वा विनियोजकाश्चार्थपत्त्या कल्प्यन्ते तत्र लिङ्गादीनि लवन्ति॥ ततश्चैवमर्थविप्र
 कर्षो लवति। ऐंङी विनियोगं हि प्रतिश्रुति लिङ्गयोः सह प्रश्चितयो र्यदाश्रुतेर्वि नियोजकाश्चक्षराणि दृश्यन्ते तदा लिङ्ग
 स्मरणमसमर्थो नित्ततो यावच्छेषां प्रकरणात् प्राप्ताश्च यावत्पुण्यवि नियोजकानि कल्पयितुं मारुत्यन्ते तावदितरेः प्रत्य
 खैर्वि नियोगः प्रत्यापितः। तस्मिन् अतीते मंत्रोपि प्रकरणेन प्रतिनिशकां हीनतः प्रकरणेन मंत्रं प्रति। तथा सति प्रक
 रणात् प्रा नस्यान्यथाप्युपपद्यमानत्वा नैव सिद्धानां शुतिकल्पनायामर्थयि त्तिः प्रलवति। न च शुतिमंतरेण विनियोगः सि
 ध्वातिवद्गुधावर्णिते चैतत्पुरमात्रेण यासाकांशे वेदार्थेयत्कल्प्यते तद्दैदिकेनेयं शुत्यनुमानत्वावहितः कथं वाचकेनै
 कवाक्यत्वादिहातद्वाचिनां सती। कल्पयित्वा निधाशक्तिं शुतिः पश्चात्प्रकल्प्यते। सर्वत्र हि मंत्रं किं चिदेव पदं कर्म समवे
 त्तमर्थं ददाति। यथा मयेनुष्टुं निर्वपामि इत्यग्निं निर्वपामि पदे शिष्टानित्यसवेतार्थानि धायित्वा द्रव्ययोगादीणि संति दृश्य
 मानेकवाक्यतान्यथानुपपत्त्यानुमितसामर्थ्या सिद्धानानि संति स्मार्थमुपसर्जनी कृत्यतद्विशिष्टसमवेतार्थप्रकाश

तदिति जस्मात्श्रुतिर्वलीयसी। न हितस्य किं विदुषदपेक्षणीयमस्ति। यथा लिंगस्य श्रुतिरेवं ग्राहवानापेक्षायस्य यत्रास्मिन्
स्माद्वलवत्तदेतत्॥ यः पराधीनवृत्तिः स तद्वाधं कथमाचरेत्। श्रुत्या दीनां हि पूर्वपूर्वोत्तरोत्तरनिरपेक्षं प्रवर्तमानं वलवत्तदिति।
परंपरं तु पूर्वाधीनप्रामाण्यं न शक्नोति तस्यैव वाधं कर्तुं॥ न हि श्रुतिमनुमाय लिंगादेः प्रामाण्यमध्यवसीयते इत्युक्तं न च
तदप्युक्तं नाम मर्थं विनियुज्यते इति। सत्यमुक्तं। अमुक्तं त्रुक्तं कृतः। न श्रुतेर्विनियोज्यत्वं लिंगाधीनं प्रतीयते। वित्तते विनि
योगे तु तद्वशाच्च किं विनियुज्यते। विनियोगोत्तरं कालं हि कथमेतत्साधयिष्यतीत्यपेक्षितेयथाशक्नोतीत्यवधारणात्त्विति
तत्र यद्यपि स्वरूपेण तद्विषयाशक्तिर्न दृश्यते तथापि विनियोगदर्शनादेवानुमीयते। तदुक्तं वचनात्त्वयथायमिदं स्यादित्य
त्राननुच प्रागविद्यमानसामर्थ्यस्य विनियोगो न संभवतीति पूर्वतरं सामर्थ्यमनुमातव्यं। ततश्च प्रत्यक्षा लिंगाच्च दृष्टव्या
पत्तिः। सत्यं पूर्वलावितत्वेन तत्कल्प्यते न तु पूर्वमवगच्छते न ह्यविनियुक्ताया ऐंशा गार्हपत्या सिधानसामर्थ्यप्रतिपत्तिर
रणमस्ति॥ निवृत्त विनियोगाच्च यानुपपत्त्या पूर्वमपि विद्यमानं प्रश्ना देवानुमीयते न चैवमपि तुल्योर्थप्रविप्रकर्षः तथा
हि विज्ञेयोपावता लिंगस्याऽश्रुतेरनुपापको। लिंगानुमानस्तथा तावदेव श्रुतावपि॥ सर्वथा ह्यदृश्यमानानुमानेन प्र
त्ययविप्रकर्षो लवति। तच्चोभयत्रापि समानं॥ सत्यमेतावत्समानं॥ न च तद्वलावलं प्रत्युपयुज्यते। कृतः विनियोगान्तिवा

वी. ३

१७

तस्य दूरत्वात् दुर्बलत्वधीः तच्च पूर्वानुमायां स्यान्नोत्र रक्कपंचन ॥ लिङ्गे हि प्राग्वला विना श्रुत्यनुमानानेन विना विनि-
योगातिधानावाहृत्यं न वति ॥ श्रुतोऽपुनरवगातो विनियोगातिधानेयस्मादेतदेवं तस्माच्च न किमपि सामर्थ्यमस्ती-
ति पश्चात्त्ववर्तमानमनुमानेन विनियोगप्रत्ययविज्ञेयं करोति ॥ सहप्रसृतयो हि प्रमाणा योर्येन विनियोगदेशं विरेण-
प्रामिर्न वतिसविज्ञेयोर्दोषत्वकरोत्तवत्प्रवधारितं तु विनियोगेयद्यपि पश्चादनुमानसहसं न वति न तथा पिकश्चिद्वि-
कर्षः ॥ एतेन लिङ्गवाक्यादियुगलानि व्याख्येयानि ॥ सर्वत्र हि परस्य पूर्वमननुमाय विनियोगानुपपत्तिः ॥ पूर्वणा तु क्त-
ते विनियोगे परस्य शंतीयकसद्भावमात्रकल्पनमिति प्रतिपत्तिराह ॥ श्रुतेऽष्टावत्प्रत्ययत्वेन लिङ्गाद्वली यस्य युक्तमय-
लिङ्गताकादीनां नुमीयमानश्रुतित्वाविशेषे सति किं कृतं वलावलमिति त उच्यते ॥ एकद्विविचतुः पंचवस्त्रंतरयकारि-
तं ॥ श्रुत्यर्थं प्रतिवैषम्यं लिङ्गादीनामपीत्यतोऽश्रुतिमात्रानुमानांतरितो हि लिङ्गस्य श्रुत्यर्थः ॥ वाक्यस्य पुनर्लिङ्गश्रुत्यनुमा-
नव्यवहितः कथं वाचकैकैकवाक्यादिहातद्वाचिनां सतां ॥ कल्पयित्वा सिद्धाशक्तिश्रुतिः पश्चात्प्रकल्पते ॥ सर्वत्र हि मंत्रे-
किं विदेवपदं कर्म समवेतमर्थवदति ॥ यथा मये ॥ यथा मये नुष्टं निर्व्यामि इत्यग्निनिर्व्यामि पदेशिष्टानित्यसमवेतार्थसिद्धा-
यिवादिप्रयोगाहीनि संतिदृश्यमानैकवाक्यतान्यथानुपपत्त्यानुमितसामर्थ्यातिधानानि संति श्रुत्यर्थसर्जनीकृत्यतद्विशिष्टसमवेत-
र्थप्रकाशः ॥

नेन प्रयोगार्थत्वं प्रतीयते। ततश्च श्रुतिमनुमाय विनियुज्यंते तच्चाविरोधे सति सर्वमन्यनुजायते॥ यदा बुद्ध्यमाने कवा
कत्त्वयोर्मंत्रयोः प्रथकप्रत्ययका जयितव्याश्चैकर्मसमवेतौ दृश्येते तदोनयोरपि सेदेन प्रकाशकापेक्षणात् प्रकाश
कयोश्च प्रकाश्यापेक्षणात् विनियोगाय शङ्किते सति यस्य यत्र क्रमं सामर्थ्यं सतत्र शीघ्रतरं प्राप्नुवन्नाद्यै कवा कतया वे
तुं शक्यते ता यद्वैल्यमृचागच्छद्वाः सो वकाशं ह्दाति कथं। एकवाक्यतया यावत्सामर्थ्यमनुमीयते। सामर्थ्यं न श्रुतिमवा
त्कल्प्यते विनियोजितौ का। समुदायो हि विनियुज्यमानेनावयवव विनियुज्य विनियोक्तं शक्यते। तत्र पूर्वोक्तिरयो र्भागयो
रेकवाक्यत्वं प्रत्यक्षं नैका र्थी सिद्धान्तसामर्थ्यं सिद्धान्तसामर्थ्यं त्वर्थप्रत्यपदर्शना सिद्धे। तत्र समुदायावयव विनियो
गा यवाक्यसामर्थ्ययोः सह प्रसूतप्रोरसमर्थविनियोजेगा संनवायावद्वा को न पूर्वभाग उत्तरार्थी सिद्धान्तसमर्थ उत्तरोदाहर्तृ
समर्थ इत्यनुमीयते। तावत्प्रत्येकसागवर्तिना सामर्थ्यं न पूर्वस्यापि सार्थे परस्यापि सार्थे विनियोजिका श्रुतिरनुमिता तत्र
श्रुत्यादि तत्र श्रुत्यनुमानाय प्रतीयते। तावदिह विनियोगे सिद्धे निराकांक्षत्वात्प्रकरणात्मानस्य न कश्चिदपि हेतुः श्रुत्य
नुमात इत्यनुपजातमूलो विनियोगो बाध्यते। मंत्रस्यापि हि पूर्वस्य पूर्ववार्थे शीघ्रं विनियोग उत्तरस्य विरेण तथोत्तरजोत्तरस्य

शीघ्रं पूर्वस्य विरोधः। शीघ्रं विनियुक्तं च मंत्रश्चिरं विनियोगं नादियते। तथा र्थोपि प्रथमावगतं मंत्रावद्वेनेतरं गृह्णाति।
 । अत्राध्यायं वसंतवतिनपरायसर्जनत्वं प्रतिपद्यते। तस्माद्विगं वलीय इति लिखादात्मनि योग इति। न चैवं सति निर्व्यामीत्य
 दिनाक्तप्रसामर्थ्येन शीघ्रतरप्राप्तेनावरुद्धे र्थे विप्रकृष्टप्राप्तानां देवस्य त्वेत्यादीनां बाधादविनियोगः प्राप्नोति। न चैषां नि
 ज्ञप्रयोजनत्वात्समुच्चयः तथा सत्ये कवाक्यत्वात्वादावशेषे चैतैर्ध्या कथं चिन्निर्वाप्य एव प्रकाश इति यितव्याः। अथ च का
 शने कस्मिन् गत्व प्रसंगात्। अतः समानविषयत्वात्समवाये सती वाक्यप्राप्यपदांतरबाधेन न वितव्यमिति। अत्रोच्यते प
 दांतराण्यत्रार्थवदेयुः कर्मवर्तिनः॥ तत्रैवमितरेषां तु वाक्यमष्टगतं वर्तते॥ यानि स समवेतार्थवचनानि तानि यद्विभवं
 त्रीक्रीयंते ततो नर्थकानि सवन्ति। तेन क्तप्रसंगे वधौ निराकांक्षीकृतोप्यर्थ इतरेषां साकांक्षत्वात्सु न सत्यकाशप्रचं प्रतिपद्य
 ते॥ यथा प्रकरणापरितानामपि क्रमेण पुनर्द्विर्वापि र्भवति। यथा प्रकृतौ निराकांक्षीकृतार्थमविश्रुतीर्गमिष्यति तथा क्त
 सो व्याख्यातं॥ तस्मादेवमादी अपि संवध्यं ते येषां तु प्रकाशयेत्येतेषां मनसि धेयेना संवध्यमानानां मथर्थवत्ताद्वीतिनानर्थक्य
 निमित्तमवकाशं न संते। सर्वेषामेव श्रुत्यादीनां मानर्थक्यप्रतिहतानां दुर्वलैरपि बाध्यत्वमिष्यते॥ तद्यथा त्रींसादीनां प्रोक्त

णादीप्रतिश्रुत्याशेषिवं प्राप्नुवदथ तिलं च प्रकरणलस्या पूर्वसाधनत्वकृतः संबंधो सविश्रुतिः तेनावच्छिन्नं वा कया
क्षिप्तं वलीयस्त्वं ॥ तथा च तस्मात्तु वाक्ये दर्शितं ॥ वाक्यप्रकरणयोः प्रकरणमर्थविशेषकं तदुर्वलं तथा हि प्रत्यक्षा संगति
वीक्यनच प्रकरणे सौ ॥ आकांक्षातो नुमातव्या तावता विप्रकृष्टता ॥ प्रकरणे हि धार्यपरिपूर्णा नाम गतिवाक्यानां प्र
कार्योपकारकत्वाकांक्षामात्रं दृश्यते वाक्ये तु प्रत्यक्षः संबंधः ततश्च सहप्रसिद्धतयोर्वाचित्प्रकरणेनैकवाक्यता कल्प्यते ॥
वहा को नालिधानसामर्थ्यायावदितरत्र वाक्ये न सामर्थ्यं तावदिह सामर्थ्ये न श्रुतिश्चावदितरत्र सामर्थ्ये न श्रुतिर्यावदित
रत्र सामर्थ्ये न श्रुतिश्चावदितरत्र श्रुत्या विनियोगो सिहित इति विधिना यामाकांक्षायां श्रुत्युत्पत्तौ सूत्रासावा विहिते कलि
तमपिशेषत्वं निष्प्रतिमगत्वां तरेव वलीयते तस्माद्वाक्यवलीयः तथा क्रमप्रकरणयोः क्रमस्यार्थविप्रकर्षः कथं आकां
क्षातः प्रभृत्येकं श्रुत्यर्थं प्रतिगच्छति ॥ तामपि त्वय्यतो लक्षा श्रुतिरेकस्य कल्प्यते ॥ क्रमो नाम निरपेक्षाणां सतां पाठावधान
देशसम्पमात्रं ॥ एदित्वाकांक्षावृत्तः संनिधावाप्तायेततसं प्रकरणमेव स्यादत्र च प्रायेण महाप्रकरणोपनिषातिन्यो विकृत
यउदाहरणं ॥ तस्मात्तु हि यस्या कृतो गमध्यापित्वेनोत्पन्नं तत्तुरस्य परस्माद्वा वच्छिन्नं क्रमसागलवति प्रकरणस्य सक्तमोप

शा.वा.

२१

कारैः प्राकृतैर्वावर्तितत्वात् तत्र यन्निवृत्ताकांक्षस्य कस्यचित्समीपे पद्यते न्यस्य वाकांक्षावत् षड्भास्यांश्च माणां या
वत्क्रमवतो निवृत्तां मतीमाकांक्षा मुपजनयति ॥ तावत्प्रकरणवता सहैवाक्यतां गच्छति ॥ यावच्चैतरैकवाक्यता न व
ति ॥ तावत्प्रकरणेन प्रत्युपकारसामर्थ्यं कल्पना ॥ यावदितरत्रासौ तावदिह श्रुत्यनुमानं ॥ यावदितरत्र श्रुतिरनुमास्य
ते ॥ तावदिह सिद्धे विनियोगे नुमानवीजहारेनाह्वयश्रुतिसर्वमप्रमाणीभवति ॥ तथाक्रमसमारब्धयोः ॥ क्रमेवेदक
जितमेवांगांगिनोर्देशसामान्यानिमित्तं परस्परपर्यायपञ्चानं ॥ सर्वत्र हि केनचिदनिन्नदेशेन संबन्धो वक्तव्यते न च समारब्धा
नवतः किंचिद्देशसामान्यं कृत्यमुपलक्ष्यमहे ॥ येन संबन्धात् सिद्धस्य संतवः ननु च समारब्धा संबन्धमेवा सिद्धाना प्रवर्तत इति
श्रुतिबुद्ध्या प्राप्नोति नैतदेवं अत्र एव हि संबन्धः कल्प्यते यः समारब्धयोः अत्र च शेषशेषित्वं यद्व्याप्तिपाद्यते ॥ अर्थानां प्र
थमं केनचित्प्रकारेणानवगतसंबन्धानां समारब्धा प्रवर्तते ॥ सावशेषशेषित्वं तावन्नैव प्रतिपादयति ॥ येन केनचित् संबन्धेनोप
पद्यमानत्वात् संबन्धमात्रमपि नैवा सिद्धते ॥ नहि योगिकैः संबन्धो सिद्धीयत इत्युक्तं ॥ समारब्धा अथानुपपत्त्या बुद्धीयते ॥ संबन्धमा
त्रस्य चैतद्वृत्तिं किंचिदनिन्नमेषामस्तीत्यवगमः ॥ ततश्चापन्नं क्रमाज्जवत्येवं नहि किंचित्तत्र सामान्यमनुमातव्यं देशसामान्यं २१

स्य प्रत्यक्षत्वात् । इह तु तदस्या प्रत्यक्षत्वादायुमानि कल्पमिति विप्रकर्षः समाख्याहियावत्किं चित्सा मा न्यमस्तीति ।
कल्पयति तावत्कमेण नूनमनयोः का विदपेक्षा मियेनेष्टं समान देशो पठिता विति प्रकरणं कल्प्यते । यावच्च किंचित्सा मा न्य
मपेक्षा कल्पयति तावदितरेक वाक्यताः कृता तथा यावदिहे क वाक्यता सवति तावदितरेक प्रकारसामर्थ्या सिद्धिः । या
वच्च होमकारसामर्थ्या कल्पना तावदितरेण श्रुतिरामादिता । ततश्च यावदिह श्रुतिमबुमातु सुपक्रमते तावदितरेक वि
नियोगे सिद्धे निराकांक्षी लते प्रकरणापठे सर्वमेतत्प्रवित्तमश्रु परिपक्व चिच्छेदादा मस्य मिव लूनं निवीजं सवति । तस्मा
दर्शविप्रकर्षात् प्रपञ्चं वाधत इति सिद्धं । आह वनिः श्रेणारोहणं प्राणं प्राप्तिमात्रोपपादिव । एकमेव फलं प्राप्नुषु ताव
रोहतो यदा । एकसोपा नवर्त्य कोलमिष्टं प्राप रस्योः उत्तयोश्च जवमुन्यः प्रतिबंधश्च नांतरा । विरोधिनो ह्येव कोहितफलं
प्राप्नुयादयोः । प्रथमेन गृहीते स्मिन्पश्चिमांशे तरे चुधा । तेन यद्यपि सामर्थ्यं प्रत्येकं मिह मश्रुदा । तथापि युगपद्भावे जवमु
स्य निराक्रियः । अथैव हि श्रुत्योः पुर्वलेखपिचर्यते । अन्यथा वत वडुमैः सर्वशक्तिहये सति । तस्माच्चैतदालंबनं युक्तं यत्
कचिदुत्तरे वा द्यामाणमिष्टं तस्मादलंबविधिद्विरोधेपि तेन सवति मिति । यत्तु प्रमाणं नासौ वाधतेन प्रमाणमिति । तत्र ब्रूमो

नो लो ॥ त्रकदा चन । अ-यं अ दृष्ट मेतत्तु समारो प्रेण काप्तिर । नहि यमहि विप्रयेवा वसोत्रे जा प्रमा तात् १

शा वा

२२

दृष्टो

यमपि प्रामाणा सा सवक्यं नैवैतेषां प्रमाणत्वं किं तर्हि प्रदेशांतरे केवलानां सुपलक्षितं सामान्यतो दृष्टरूपेण प्रापि प्रतिला
ति । तत्रुवतीयसापहतविषयत्वात्सीदतीति प्रश्नाद्वा तित्वेना धवसीयते । अथ वा यत्रास्यवापारग्रामीत्रमिहापि प्रक
मत एव सतुजवतान्तेन विषये प्रहते मूलमुदाद्यं दंतं न गच्छति । तत्किं क्रियतां । तेन शुभतस्या दिवदेवात्राश्रयमाणमेव वा
ध्यते । अनुत्पन्नमेव चेह शुभतत्वाच्चेष्टज्ञानं वाध्यते । अंतरालिकज्ञानमिथ्यात्व कल्पयति नोत्पत्तिमासायेन बुल्यवलत्व
मतश्च कालसंस्कारोच्छेदनादित्रयो बाधो नैवाशंकितक्यो । योपि चोत्पन्नवाधः तमपि फलवियोगात्मनो पपादयिष्याम्य
वंतावद्वयो विरोधेरुणा दिर्विकसामर्थ्यादानंतयसामानाधिकरण्याभ्यामेकहायन्यादिशेषत्वं प्रामुवचृतीयाश्रुत्या क्र
यसंबंधित्वेन विज्ञायते द्वितीयसोपानस्तारोहकयो रिवस्वत्रयावदाक्यं सामर्थ्यं कल्पयति यत्तावदुत्पावेनियोगः कल्पित
इति महदंतरं । श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधे प्रकरणादेकविंशत्याद्यनुवचना ना दशरुणिमासंगत्वे प्राप्ते श्रुत्येव प्रतिष्ठा कामादि
उपुरुषार्थविधारणात्प्रकरणवाधः । अनुवचना नाचक्रियात्मकत्वादिति कर्तव्यतारूपवात्यकरणाद्यत्वे न तद्विरोधी
दोहरणत्वं । ति अ एव साक्ष्योपसदोद्वाद्वाहीनस्येति बुद्धादशत्वस्या क्रियात्वादेनितिकर्तव्यतात्मकत्वे सति कथं सावरूप

वर्णितं यथैतिहा तुल्यं अकारेणोतरे सत्तु न प्रदर्शितं व्याख्यातुं सिद्धे वं प्रवृत्तिर्यथा कृतिवाक्ययोर्विरोधे ॥

२२

प्रकरणाग्रसत्त्वानुपपत्तेः सन्निधिमात्रेण प्रकरणा कल्पना पूर्वकसंबन्धाध्यवसानाद्युतिश्चानविरोधोदाहरणत्वं युक्तमि
त्येके। तच्च नैवमाश्रितं। उक्तः। यदि प्रत्यगता संख्याश्च तत्रावासवेदियं। नेचं नावेन गृहेत कियारूपेणावर्जनात्। इतिकर्तव्य
तां शब्दायेनोद्दिश्योपसक्तियां द्वादशत्वविधिसेन कथं सावेन गृह्यते। इहापि च कथं सावविनियुक्तोपसद्गता। यावत्संख्ये
कवाक्यवृत्ता मर्थे कल्पयिष्यति। तावत्प्रत्यक्ष्याश्रुत्याप्यश्वाहीनांगतांगता। नैवसहर्गणादयद्दहान्याहीनमुच्यते। सु
तिक्कमविशेषे किमुदाहरणमिति। उच्यते रशनाधर्माद्वर्तमानादयः क्रमात्। अमीषोमीयशेषाः सुःश्रुत्याद्यापांगतांग
ताः। एतद्वृत्त्यपरिव्याणशेषो हि रशनाश्रुता। महधर्मैर्न सायातिकमेणप्यशेषतां। यावत्प्रकरणादीनितस्याः कल्पयति
क्रमः। तदुत्तिव्यवेतसैत्वाद्युत्पातावत्सजीयतोश्चाकांक्षामात्रमेवैकं यावत्कल्पयति क्रमः। हरेण तावदशासं रशनां हरतिश्रु
तिः। श्रुति समाख्ययोर्विशेषे किमुदाहरणं। पौरोडाशिकमिति समाख्यातदृष्टिर्णामामकां डेपठितो मंत्रः साधारणो प्रकरणो व
र्तमानः क्रमेण चात्र न्मालितलिगेना विनियुज्यमानः पुरोडाशस्यैव वा प्राथम्यात्प्राप्तमुदरुत्तयासां नाथार्थशाखांगत्वेन वि
धीयते। इधेवेति शाखां छिन्नतीति। तत्रापि यावत्समाख्यया किं चित्तामात्रं कल्पते। तावच्छ्रुत्यो विनियुक्तत्वात् प्रकरणवाक्य

सामर्थ्यश्रुतिप्रकल्पितास्येववाधः। एवं लिंगस्य प्रकरणादिविरोधउदाहर्तव्यः। तत्र प्रकरणाविरोधेतावत्प्राप्तुमंत्रणा
 सुदाहर्तव्यानिवाच्यप्रकरणेनैकवाक्यत्वं कल्प्यते तावत्लिंगेन श्रुतिप्रशङ्कावदितरत्र प्रकृताभ्यादिप्रकाशनसामर्थ्य
 तावदिह विनियोगशक्तिवाधः लिंगक्रमयोर्विरोधः। सुतशस्त्राधिकरणे दर्शितेन त्वप्रकृत्येतेति स्मितोत्तरहरणमपि
 थाभ्युत्तापनास्यनुज्ञयोः प्रज्ञातक्रमपारूपहृत उपकृत्येतेवं मंत्रावाप्तातौतौ देशसामाख्यात्रथैवांगतया प्राप्नुत
 : उपहृतस्यनुज्ञातो जपहृत्येतेनुज्ञायां। ननु तथा सामर्थ्यमस्तीति विपरीतशेषत्वं। यावद्विज्ञानेन प्रकरणासुत्या
 धैकवाक्यत्वं कल्प्यते तावत्लिंगेन श्रुतिकल्पयिवासाधितो विनियोगस्य कल्पितलिंगश्रुतिपदस्यैव क्रमस्य वाधः तथापि
 रिव्याणकरणक्रियमाणानुवादिनोः परिवीरसिगुवाबुवासादिति चाग्नीषोमीयपरिध्याणांगत्वे प्राप्ते लिंगाभवनीया
 र्यद्वितीयपरिध्याणांगत्वमिति॥ कथं तर्हि न मनोताग्नीषोमीयक्रमवाधनसमर्थेन लिंगेनाग्नेयसवनीयपशुयागांगमि
 तिवेन्नवचनात्त्वयथार्थमैडी स्यादिति तत्र त्वत्तरश्रुतिकृतविनियोगकल्पितलक्षणद्वारेणाग्नीषोमीयांगत्वादेवेत्या
 हायघण्यदेवत्यः पशुराग्नेयमनोताकार्येति। अनया हि श्रुत्या लिंगेनोक्तं कल्पमाणमनोतावारिताद्विदेवत्यैव न केवा

नामिदेवत्यत्वेनाग्नीषोमीयादुत्तरणीयेत्यर्थः। यद्वैकारं च दृष्ट्वा नादपनीयथाक्रमं कार्यैवेत्यत्र संयोजना कार्यैत्यव
धार्यते। लिंगसमाख्या विरोधेन सहाचुवाके यद्वादिवाक्यानि समाख्यानां सहांगत्वेन संबंधमात्रादिकल्पनया
सर्वांगत्वविनियोगाय प्रवृत्तानि लिंगेन ग्रहणं वेदांगसम्यक्करणे उविनिशुज्यंत इति स्थितं॥ याज्या समाख्यात्वादेन
च मनोर्जचां पृथुयाजवत्पौत्रचलिंगेन सामिधेनीत्वे विनियोगस्तुक्तं॥ वाक्यक्रमयोर्विरोधे परिश्रान्तकरणं कि
यमाणानुवादिपरिवीर्यसिपरिवीतपदव्यतिरिक्तपदानां युवांशुवासां आगात्संज्ञयानित्येवमादीनां लिंगविनिष्प
क्तपरिवीतपदेकवाक्यत्वात्सवनीयपरिश्रान्तो विनियोगः। वाक्यसमाख्ययोर्विरोधे सहाचुवाके एव संध्यासमित्ये
वप्रादिषु ग्रहणादौ विनिशुज्यमानेषु तदेकवाक्यगतशेषपदाह्निरुदाहर्तव्या तथा धर्मवादिसमाख्यानां तज्यो
तिष्ठोमादिप्रधानेषु तदर्थे शेषेषु वत्सु स्वर्गकामो घेकवाक्यत्वादर्थमात्रविषयत्वं विज्ञायते। ननु श्रुतिरेवैषां सवेमात्र
कस्य विच्छेदस्य श्रवणादेन द्विज्ञायते लिङ्गकर्तुरनतिधानात् किंतु हि पदद्वयसंनिकर्षादेवैतन्नज्ञाया सामानाधिकरण्या
द्वगम्यते। तस्माद्वाक्येनैव समाख्या वाध्यते इति। प्रकरणास्माख्ययोर्विरोधो रोडा शिक समाख्या तत्राज्ञाणां मातानां ध्या

शा. वा.

२४

जादीनां प्रकरणास्मात्तापोपांशुयाजार्थत्वमित्युदाहरणं॥ एवं तावदेकस्य शेषस्यानेकं शेषिणं प्रतीनीयमानस्य वि-
रोधोदाहृतः। एतयैव बुद्धिदानेकस्य शेषस्यैकशेषिणं प्रतिनीयमानस्य विरोधोदाहृत्यः। तद्यथा श्रुतिनि-
गद्योर्विरोधोऽप्यगार्हपत्यसुपतिष्ठत इति मंत्रकरणकव्यापारविधाने कृते लिङ्गात्कस्मिंश्चिदाग्नेये मंत्रशेषत्वेन प्रा-
वृत्तिश्रुत्येदी विनियुज्यते तद्वत् उद्देशोपस्थानेनेतरस्यावकाशो विद्यते। श्रुतिवाक्योर्विरोधे यजायजीयप्रगाथे कवक-
त्वं तन्निरापदशस्माद्विरापदविधानमुदाहरणं। तथा विश्वेषां देवानां श्रुत्या मित्रैव शेषो हितेषां वाक्येन वाजिनं। तत्तद्व-
त्प्रमाणत्वात्तथा श्रुत्या निराकृतं। श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधे। प्रतिष्ठाका मदर्शप्रणामासप्रयोगे प्रकरणात्तच्च दश संख्य-
सामिधेयवचनेऽत्रैव न प्राप्तं श्रुत्यैकविंशति संख्यावचनान्तरंगत्वावगमात् प्रकरणिकनित्यावचनसंख्यावाधः। अति-
क्रमविरोधेऽप्युक्तमप्रयोगेऽत्र क्रमेण च संगतो। श्रुतौ जोहो हनत्तु च मस्य निराक्रिया। अतिसमाख्याविरोधो वाजये-
यः समाख्यानात्प्राप्तोऽप्युक्तकर्तृकः। श्रुत्या आराज्यकामस्य तथा ध्योर्निराक्रिया। तथा च यजमानस्य याजेत्युदाहरणं।
अनुयाजे हि होत्रसमाख्याया हो बुध्या प्रायाज्या यजमानकर्तृकत्वेन कर्तृसंबंधवाचिण्याप्यश्रुत्या प्रतिपाद्यते। लिङ्गावा

२४

विरोधोऽप्योनादेरपिशेषत्वं वाक्ये न सदनं प्रति सीदेत्यस्यैव लिंगेन तेनायं पूर्ववाधनः। तथा लिधारणो तस्मिन् सीदेत्यस्या विशेष
पता। स्यान्नादेरेव लिंगेन तस्मात्सपरवाधनः। अनेकशेषविशेषत्वात् पूर्वमेतावुदाहृतौ। अनेकशेषसंबंधात् संप्रत्येकस्य शेष
प्रियाः। पूर्वस्यानेतत्त्वादि सदने सामिधारणो। वाक्येनोक्तया प्राप्तं लिंगाच्छब्दा लिधारणो। तस्मिन् सीदेत्ययं वाक्यात्मा स
ः शेषो लिधारणो। लिंगाच्च सदने स्पष्टतया तत्रैवातः प्रयुज्यते। एकैकस्मिन् शेषत्वं वाक्यात्मा संप्रत्येकयोर्द्वयोः। एकैकस्य च लिंगेन
तच्च संप्रतिगृह्यते। एकस्मिन्नेव मर्त्ये यत्संकीर्णं चतुष्टयं। अनापि साध्यसारेण विवेकयुक्तं तद्वत्तना। लिंगस्य प्रकरणा
क्रमसमाख्या विरोधे निर्वापादिषु लिंगेन देवस्य त्वेत्यादिना प्रकरणप्राप्तमंत्रांतरवाधः। प्रथमस्य काशस्यैव ज्ञेयस्य क्रमात्ता
मीधेनाकार्यप्राप्तस्य ज्ञानुवाक्या युगलस्य लिंगेन बाधः। समाख्यया मनोऽर्चां सोमरोहिण्ये पुण्याज्यानुवाक्यात्वेन प्राप्ता
नां सोमरुदलिंगानि याज्यानुवाक्या निर्विधिरुदाहरणानि। वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे पूर्वधुरमावास्यायां वेदिकरोती
ति उदाहरणं। प्रकरणे न हि हविर्गविसनोत्तरकालं यद्विधानं तस्य ग्रहणं प्राप्नोति। अमावास्या समलियाहारोऽनुष्ट
र्वधुः न चावश्रुतिर्वा। न हि सप्तमी शेषशेषिसंबंधं वदति यत्त्वधिकरणात्वेन सिद्धे। तत्कस्मीणोऽनुपपन्नमेव तस्मात्पदस्य

निधानेनैव संवन्धः स च शीघ्रतरं सवतीत्युक्तं। वाक्यक्रमयोर्विरोधे किमुदाहरणं॥ ज्योतिषोमेकाग्र्येनैमित्तिकेषु प्रतिपत्त
 लोषु प्रतीकग्रहणाभ्यादमात्रं श्रुत्या विनियुज्यते तत्र द्वितीयपादात् श्रुतियथासंख्यं क्रमेण नित्यानामेव वंशसंगसंश्लेष
 प्रापवसुधारायेति राज्ञा यप्रतिपदं कुर्यादित्युपवमाना रेंदवे अविदेव विद्युत्तत्पेतावेव द्वितीयद्वितीयोपादौ श्रुतः
 वाक्यमत्र उक्तं तत्र मत्सरः विश्वाद्याननुजमा इति॥ ननु विसक्तिसेदादत्र विंगविरोधस्यात्र नैष दोषः सर्वेषां सोमनिग
 त्वादिसक्तिसेदेनैकवाक्यमेव नोपपद्यते॥ तथा च दाकां शाश्वतं कर्मैकवाक्यवादिकल्पतो तावदितरेणानंतर्या
 त्समानविषयत्वाच्च सामर्थ्यादिकल्पयित्वा विनियोगः कृत इति कनीयम्॥ वाक्यसमाख्ययोर्विरोधे तस्मान्मैत्रावरु
 णः प्रेष्यति चानुचाहेति होत्रसमाख्याते प्रवचने प्रेषानुवचनमाप्नातं॥ तस्य कर्तृविशेषाकांक्षिणः समाख्यया हेताशमो
 तिवाक्येन मैत्रावरुणः एकेन वक्तृत्वात् स्य न कर्तृतराये ज्ञासवति॥ तत्र शीघ्रतरास्य मैत्रावरुणोऽप्रकरणकल्पनायाव
 तप्राप्ता समाख्या बाध्यते। न चायं श्रुतिविरोध आख्यातपदेन कर्तुरननिधानान्मैत्रावरुणपदेन कारकविसक्तिप्रयोग
 तावात्। क्रमप्रकरणयोर्विरोधे गिरापदेरापद एव मोक्षपेक्षयोदाहरणं अग्निष्टोमसामः क्रमेण गिरापदं प्राप्नोति प्र

करणादिरापदं तच्च वलीयः पूर्वतु सामाये ज्योदा हतमासीदित्यसंकीर्णविषयत्वां प्रक्रियासमाख्ययोर्विरोधे तस्मा
 न्मेवावरुणः प्रेष्यति चानुचा हेतितै देवज्योतिषो मंत्रप्रत्यक्षहरणं तस्य हि समाख्यया होतृकर्तृकघेषानुवचनेनाज्ञो
 ति। प्रकरणा नुमेवावरुणकर्तृकं निनीयते। प्रेषानुवचनस्वरूपापेक्षं च शर्वज्योदाहरणमिति सेदः। क्रमसमाख्ययोर्वि
 रोधे किमुदाहरणं काष्ठयाज्याकांक्षाधीनयोरेवाग्नयुगलयोरुत्तरापरिविकल्पेन कर्मद्वयेऽपि योगः समाख्यानुवचनेन
 ज्ञोति। क्रमवलीयस्यानुष्यमस्य प्रथमं द्वितीयं तृतीयमेवेति व्यवस्था। लिङं तु पक्षद्वयेऽपि तुल्यार्थमिति क्रमसमाख्ययो
 रेव विरोधः। एवं शेषेकत्वे शेषेकत्वे च श्रुत्या हि समवायि श्रुतिरयथावेष्टा मर्थविप्रकर्षा द्विजातीयेः सह क्नावलमेवं सजाती
 येरपि यत्र हेतुसामान्यं तत्र दर्शयितव्यं। तद्यथा श्रुतेरेव तावत्सामान्यं विशेषादिसावेन शेषविषयः समवायः ४ उरोडाशं वतु
 र्दीक्षोति। त्वविशेषप्रवणदग्नीषोमीयादावपि प्राप्नुवद्वाग्नेयं वतुर्दीक्षोति। तुविशेषप्रवणेन विशेषेवतुर्दीक्षाणामुपसंक्रिय
 ते। तथा शेषिसमवाये यदाहुवनीयो जुहोतीति समसी श्रुत्या जुहोतिसामानाधिकरण्येन वस्तुयेष्याहवनीयः प्राच्यमाणो वि
 शेषसंयुक्तपारस्ववस्तुयेनेत्यनया बाध्यते। संहिग्धासंहिग्धत्वेन च क्नावली विशेषो सविष्यति॥ एवं पौर्वीपर्यविरोधांग

५
 षिसमवायश्चप्रत्येकं विविच्योदाहर्तव्यः एवं तावत्प्रत्यक्षेषु श्रुत्यादिषु विचारितमेतयैव दिशा अनुमार्दिगमेष्वपि
 सजातीयविजातीयसमवायो विचारयितव्यः तत्र च प्रत्यक्षगत्यानामा अनुमानिकैरा अनुमानिकानां वा अनुमानिकैः
 सह पूर्वोक्तैर्नैव मार्गा सजातीयविजातीयवलावलंब्याख्येयं तद्यथातिदेशाभाः श्रुत्यादयः प्रत्यक्षैर्विकृतिष्व
 विष्यंते विपरितोपि वेहवाधो सदति पूर्वपूर्वमपि स्यानुमानिकं परेण परेण प्रत्यक्षेण वाध्यते यथा कुल्लेखसाम
 र्थ्येनावद्यातः सर्ववस्तुविषये च सामर्थ्यलिंगं न केवलं मंत्रगतमेवावगतं ॥ तथा च यात्राप्यत्रार्थदर्शनाद्युनन्यग
 तीनितेषामपिलिंगत्वमलिधास्यते का पुनरस्यलिंगस्य प्राप्तिरन्यथा संभवत्त्यादि ॥ यत्र पुनः श्रुतिरा अनुमानिकी
 लिंगं प्रत्यक्षं तत्र कथं यथा स्मृतिवैदिकलिंगविरोधे तत्र स्मृतेर्भूलांतरमपि संलाघ्येन नुलिंगस्येति तदेव वलवदि
 त्यनुसर्तव्यं सर्वत्र दुर्बलस्यापि प्रमाणस्य बाधेयदिकिं विदनर्थकी लवति ततो विपरीतोवाधो योजयितव्यः तदुक्तं बीही
 न्यो ह्यतीत्यवश्रुतिमुत्पत्त्या पूर्वसाधनत्वयहामिति ॥ तथा दुर्बलस्य प्रमाणस्य वलवानाश्रयो यदा तदो विपरीतत्वं
 शिष्टाकोपेयथोदितं सर्वप्रमाणानामेवार्थद्वारः परस्परविरोधः न स्वरूपनिमित्तः तत्र यदा एवार्थतद्वर्मविषये प्र
 ति

शा. वा.

२७

मातो विरुध्येते। तत्र यद्यपि प्रमाणतो न्याह शंखला वलंतथापि प्रमेयाचुरोधेन तदाश्रयणाच्च रूपद्वलेनापि वलव
द्वाधमानंतदाचुण्यं प्रतिपद्यते। तदुक्तमात्रमनादयः पदार्थाः पदार्थानां च गुणः काम इति। तथा च लोको अत्यंतक
वंतोपि पौरजानपदाजनाः। दुर्बलैरपि बाध्यंते पुरुषैः पार्थिवैश्चितैः। एवं सूत्रं श्रुति लिंगविरोधापादनांतं च साध्यव्या
ख्यातं। इदानीं साध्यशेषमनुक्रमिष्यामः। तत्र तुल्यवलत्वोक्तिः स्रुतः प्रामाण्यविश्रमात्प्रदेशांतरदृष्टं च त्रयंतुल्यं द्व
योरपि। अतएव मंत्ररूपं दृष्ट्वा श्रुत्यनुमानमंतरंगो व विनियुगबुद्धिर्वितीति श्रुतिबुल्यत्वं। नहि विज्ञानस्य ज्ञानस्य च
विशेषः उपलस्यत इति॥ मंत्राज्ञानवेलायामिदं च तं श्रुत्युच्चारणकालेपि गार्हपत्यार्थविमित्तस्यो लब्धात्मनोर
विशिष्टत्वं। न ह्यविज्ञातरूपो मंत्रः श्रुत्या शक्यो विनियोज्यमिति श्रुत्या प्रथमं रूपनिरूपणं कर्तव्यमतश्च तदवधारण
वेलायामिदं पश्चान्न प्रत्ययो जातो न शक्यो निवर्तयितुमिति मन्यते। ननु लिंगस्य तंगुरस्यैव रूपं सविचिकित्सो हीति॥
श्रुतो दृश्यमानाया मनुमानसंतवाहं गुरत्वं सविचिकित्सो हीति सविज्ञेयजज्ञत्वाच्च सप्रसृतः प्रामाण्यमित्यसिद्धायः प
रः पुनः प्रत्ययो त्यादनमेकांतिकं गृहीत्वा सविचित्संत्वं संदेहविषयया तद्व्यवसायानामश्रुतममन्यमाना आहानेत

२७

देवंपतो लिङ्गस्य विविचि कित्सः प्रत्ययः । तस्य श्रुते श्रुते नैव संस्काराणां स्त्रीति किं मियमैं दी सवृत्तिन सवतीत्य निश्चितः । तस्य
श्रुत्यविरोधे प्रमाणत्वात् नैव तया सह बलावल वितायाः क्लिङ्गानि विविचि कित्स एकांते नैव देवत्योयं मंत्र इति प्रत्ययः स
श्रुत्या सह तुल्या सह तुल्यत्वत्वाद् द्विकलितुमर्हति । ननु वेक कदा विदिति । पूर्ववदेव नैव कदा विविचि विज्ञेय इति मश्रुते
इतर क्लृप्ता मिश्रतमेव सविचि कित्सत्वं श्रुतीत्वा हेवंच सति नैव लिङ्गनाम किंचित्प्रमाणमस विष्यदिति । सिद्धांतवादी
उवदति यदि स विज्ञेय प्रत्ययो त्यादमात्रेण कुपितं लिङ्गं सा माण्यमेव पुंचति । कामं मातृत्वमाणा सवति उ संशयो लि
गपरिज्ञातेश्च र्ये प्रिति । कथं पुनः सविज्ञेयत्वं परित्यज्य संशय एव सविचि कित्सत्वं पुदा क्रियते कथं वा लिङ्गपरिज्ञात
त्वं सिद्धवदलिधीयते । नैष दोषो लिङ्गपरिज्ञातत्वं तावदविरोधवेला सिद्धाय संदिग्धत्वं विरोधवेलायां । एतदुक्तं सव
तियदविरोधकाले लिङ्गस्यावगतं विमियोजकत्वं तन्न तथैव सर्ववैवावतिष्ठते किंतर्हि संदिश्यते अन्यत्र विरोधाद्विनि
योगो गी कृतः सह किंतथैव सवत्यथ केन विद्यावतिष्ठत इति । यदि वा वैस्पृष्टमेवा प्रामाण्यमिति । तावदेव संदेहो सवति
यावत्प्रत्यक्षा श्रुतिर्नोपलभ्यते तस्यांतु सत्यामितरकल्पना नुपपन्नैव प्रामाण्यां । लिङ्गे हि सामर्थ्यमात्रं प्रत्यक्षं न च तावत्

वार्ति०

८

विनियोगाज्ज्ञोत्तवतिनञ्चानुक्तस्यक्रियायां प्रामाण्यमस्ति। यथासत्यपि सामर्थ्यविश्रान्त्यौ न वैश्य श्रोमे ऊतः तस्मा
नलिंगं विनियोजकमिति। परस्मैविरोधविषयमप्रामाण्यानिधानमज्ञात्वा सार्वविकमेवेदमुक्तमिति त्वांतः प्रामाण्य
मार्गं दर्शयति। प्रकरणावतोद्यम्यसंनिधानेयमर्थमामनंतीति। तदेतदपि वा प्रयोगसामर्थ्यात्तत्रो निधानं वा चीम्हा
दित्यत्राविशिष्टसूत्राकार्यइत्यत्रवर्णितं। अथवा सिद्धांतवादिनापि विरोधेषु खतरमप्रामाण्यं ब्रूयामीति मन्य
मानेन प्रथमं सूत्रं तत्रमेव तद्वदप्रामाण्यं दर्शितं। तथाच कृतं सूत्रं यमवैतस्य शुत्यनुमानद्वारा प्रामाण्यकल्पनेमापत्स्ये।
ततश्च मम सुजेयालविषयित्वे तरेण विरोधविषयमनादृत्य प्रामाण्यं तावदस्तीति निरूप्यतुल्यवत्तत्रमिति हितमभ्यु
पगम्यापि वलावलमाविरोधादवाधः तद्यथोपदेशातिदेशाभ्यां प्रयाजाद्युपकारस्य प्रकृतिविहृत्यत्वादविरोधः सकृ
श्रुतस्यासकृत्करणं विरुद्धमिति चेन्न प्रधानाबुरोधेन गुणादृष्टेः संवृत्तिश्चत्वादिंश इत्यगार्हपत्ये गोणत्वादवयुप्रसिद्धे
वैश्वेदेसुखवात्समुदायप्रसिद्धे वा विरोधरतिचेन्न प्रयोक्तृगत्वेन परिहाराद्युपपत्तिरपमानं होतस्मेत्स्वामेत्तवाध
यणादिसध्येत। प्रयोगसेहेतुसतिगार्हपत्यानिधानवलायां यत्तसाधनत्ववायुगामिदंति क्रियारम्ये श्रययोगावांगीकृ

२८

त्वयवत्पतीडासिधानका लेतुपुरव्यक्तविरोधः। तस्मात्त्रास्त्रिवाधइत्येवंप्राप्तेभूमः। शुतिर्लिगाद्वलीयसी। कृतः। मंजो
 यंगार्हपत्यांगशब्देनैवातिधीयते। इदं गत्वं तु सामर्थ्यादशब्दमनुमीयते। यत्र प्रकरणात्सामर्थ्याच्चिंगत्वात्तुमानमुक्तं
 तच्चदेनामं स्पृष्टमीदृशेष्वर्थेष्वप्रमाणमित्युक्तं। परं सुसार्धविकमेव लिङ्गस्याशब्दत्वं मिति मन्मानो न तर्हि विरोधाद्वाधः।
 किं तर्थाप्रमाणत्वादेवेति विवक्ष्यते यद्येवमित्याह। सिद्धांतवादी तु यथापथमं पूर्वपक्षे बादिना लिङ्गस्य प्रामाण्यमुक्तमासी
 तथेदानीं धर्मप्रतिपादयति। सवति हि प्रकरणादेवोर्थेयथा श्रुतपक्षे यथागस्यानेनोपक्रयिदिति। न च सार्थातिधा
 नादप्यथाशक्तोपसावुपहर्तुमिति तत्र विनियोगो दितो सवति। परं कर्मदीयमेवायं पूर्वोक्तमार्गमायातः केदानीं ग
 मिष्यतीत्युक्ताहेनाह। यदि शुतिपूर्वो न भुत्यंतरेण वाधितुं शक्यं न यदि तावदशब्दोपमर्थस्तौ नैव प्रमाणं। अथ शा
 द्भूतसुत्यक्नरति। सिद्धांतवादी उच्यते मपि परिहरति नापीति। अनुमानिक्याः शुतेरविरोधे सत्यात्मना लो विरोधे वा उ
 त्पादात्तयत्र हि प्रत्यक्षया शुत्यामंजो न विनियोगं प्रति निराकांही कृतस्य वास्य विनियोगं सिध्यर्थे वा वक्तव्यता। तस्यैव
 ज्ञानान्पथावुपपत्तिषु डा मुदितवाहेदिकं सवति। यत्र विस्पष्टमेवावगतमनेन गार्हपत्य उपलब्धेय इति। तत्राज्ञानप्रयोगे

३००

२०

नेतत्साधोचयगोपकारेविज्ञातेनेतावत्कल्पमानंवेदःसहतेःनेनेडोपपन्नानंकर्तव्यमिति। तस्मात्तद्वर्जलिङ्गं। किंच।
सर्ववैविकल्पानामेन्याप्यचमवस्थितं। पक्षे हि सदसद्भावावेकज्ञार्थोदिराश्रयो। स्रुतं त्रयाश्रुत्यानित्यमेकाहयत्यो
पञ्चानचोदितं। लिङ्गेन स्रुतं त्रयोपपन्नानंतवान्यतराश्रयणोसतीतरचोदितंमन्नक्रियेततदपेक्षयावेतरदचोदितं।
सत्कृतंतदकरणामप्यचोदितं— — — — — श्रुतहायश्रुतकल्पनयोश्चुत्पदोऽप्यसिद्धिबाधाचो
दितस्यकर्तव्यतापुसिद्धिरितरस्याकर्तव्यत्वंतडसयमप्यतिक्रयेति। तस्मात्तावन्नविकल्पः। यस्तुविरोधपरिहाराय
समुच्चयोलिहितस्रुतमोऽस्येवविरोधःकथंश्रुत्यास्रुतनिराकांक्षेमंत्रप्रकरणेकृते-लिङ्गंसाकांक्षसाधार्थतयेवकां
ताद्विरुध्यते। एकोयमंत्रएकप्रकरणंसकृद्भासितस्यैकरूपेणासवितव्यं। तत्रश्रुतिविनियोगवेत्तायामंत्रप्रकर
णिनोनिराकांक्षत्वंतवेदानवातद्यादितावन्नासिततोविनियोगएवासिद्धेनहिविनियुक्तस्याकोज्ञाद्युज्यते। अथत्वंक्षितत
श्चाकांक्षाधीनसिद्धित्याल्लैंगिकविशेषोभानुपपत्तिर्युगपद्भावाश्रयणस्यसाकांक्षानास्तिचेतिविप्रतिषिद्धंस्यात्। ए
वंसत्यपिबुपदिप्रमाणयोस्तत्त्वप्रवृत्तिसर्वत्रतोविशेषाग्रहणान्नजायेतेकेनप्रथमतःनिराकांक्षीकृतइति। युगापदे

२०

वोमाभ्यां निराकांक्षी क्रियमाण उभया र्थो न वेत्ता अस्मिन्नुपमाणा यो विशेषः श्रुतेः शीघ्रतरश्च वृत्तिरित्यादतस्तथा विनियु
क्तेन मंत्रेण लिङ्गस्यावकाशो मीति श्रुतिवलीयस्त्वसिद्धिः मन्त्रेण परहो र्वत्वेन चित्ते सति नाप्यकृत्वा अर्थश्च वलीयस्त्व
वाच्येतदनादरात्। लिङ्गवाक्ययोर्विरोध एकांतावदिदमुदाहरणं। ज्योतिष्मो मोहो वृथवचनाधीताः प्रेषाः वा को न म
त्रावरुणस्य विधीयते। तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति वाचुवा हेति। तेषां मध्ये कश्चित्प्रेष एव मंत्रः पठ्यते। प्रशास्यतेति। सोयं
ध्वसामर्थ्येन मैत्रावरुणं निरुक्ते। तत्रपदि वाक्यं वलीयस्त्वतो मैत्रावरुणः प्रेष्यत्वात्मनि च प्रेषासंनवा होताय जेदश्व
लिङ्गं वलीयस्त्वतो मंत्रेण मैत्रावरुणो नियोक्तव्यः न चात्मनैवात्मानं नियोक्तुमर्हतीति परेण नियोक्तव्यः। स च तेषां यनो
विशेषः स्यादित्येवं। होता विज्ञायते। सामाच्य समाख्यया पूर्वमर्थं होतुरेव प्रापितः स चाको न वाधित आसीत्। उदावा
कं लिङ्गेन बाध्यते। तदा समाख्येयैव प्रतिप्रसूतया होतु कर्तृकत्वं विज्ञायते प्रेषार्थकारी तु मैत्रावरुणो विज्ञाय एव।
यद्यपि तस्मान्मैत्रावरुणः इत्येतद्वाह्यं तथापि पदसंज्ञि धिमा ज्ञात्मकत्वेनाश्रुतित्वात्पत्या सन्नतरश्रुतिकल्पनेन लिङ्गे
न बाध्यते। यदि हि मैत्रावरुणः प्रेष्येत तः प्रशास्य शब्दो होतृर्नर्शकः स्यात्। ननु च मैत्रावरुणो विप्रेष्यमाणो होता यद्वा

३ शावा

३०

दित्यादिरेवा र्थस्यः स्यात् ॥ गौण इति चेन्न प्रशास्त्र शब्दे यत् प्रसंगादपि च पश्चात्तनत्वात् उपजातविरोधः प्रशास्त्र शब्द एव
वस्य गौण प्रथमोच्चारितो विनैव विरोधेन होतुं शब्दः तस्मात्सिगयो रेवैव विरोधेन लिङ्गवाक्ययोरिति । अत्र ब्रूमः । सर्वथा
वाक्यनयोऽन्यतरस्य विरोधे गौणत्वं कल्पनीयं तत्र प्रशास्त्र शब्दस्य होतव्यं तन्मनिमित्तः प्रयोगो होतुं शब्दस्य उक्तोत्का
यीपन्नैत्रावरुणोऽपि निमित्तं । सर्व एव प्रधानत्वेन च नानासूत्ररूपेण प्रयुज्यमाना दृष्टान्तानुविपर्ययः । तस्मात्प्रशास्त्र लि
गत्वा तन्त्रसंभवे निरुज्जीतान चैतद्वाक्यमत्यंतमनर्थकमेव सवति प्रेषां तरेषु चरितार्थत्वाद तो स्मिन्विषये वाध्यतेति
॥ स्यो न ते सद नं कृणोमीत्यत्रोदाहारणो बोधते । सिन्ने एते यतो वाक्ये ध्वरसात्प्रतिपादिते । तस्माच्च समुदायो यं वाक्ये
न विनियुज्यते सत्यपि विस्तृत्यमाना साकांक्षत्वे सदा हि न वाक्यत्वे नैते प्रस्ताव्यत्सुदाहते । तस्मान्न समुदायस्यैव स
दना सिधारणे पुरोडाश प्रतिष्ठापने च समुच्चये न विकल्पेन वा विनियोग आशं कितव्यः तत्र केचिदाहुः यत् नैवावसक्त
नेन वाक्येन सह विचारः किंतु सर्वे नैव महा र्थवासाकांक्षी वयवत्वेन प्रायेणैकवाक्यता । सिद्धा लिङ्गवलीयस्यात् ३०
युक्ता सिन्नवाक्यता । तस्मिन् आदेयेन कृतं साकांक्षत्वं मा धित्यैकवाक्यत्वेनोदाहृतं मिदमेव प्रधानं कारणं शक्यते हि

तद्वशेन यथेष्टं विशेषणविशेष्यलावं कल्पयित्वैकार्थत्वे केनैकवाक्यत्वं। कल्पयितुं तद्यथा पूर्वस्या तावदुत्तरेण सह यद
हं वृत्तस्य धारणा सुखं तव सदने कल्पयामि तस्मिन्नेव मितिकर्तव्यता के प्रति तिष्ठु मिति। तिकर्तव्यता विशिष्ट पुरोडा
श प्रतिष्ठापनमेकं प्रयोजनं। अथवा पुरोडाश प्रतिष्ठापनफलं सदनातिधारणं कर्तव्यं रोमीत्येवं विशिष्टफलं सदनक
रणप्रकाशनप्रयोजनमिति शक्यमेकवाक्यत्वं। यच्च पुरसादर्थनानात्वा नानावाक्यत्वमुक्तं। तदिह द्वितिलिङ्गवलीयस्त्वे
न। यदि हिलिङ्गवलीयः ततः संतवदन्यतरविशेषणत्वेनैकवाक्यत्वं परित्यज्यो सद्योः प्रत्येकं प्रसाधान्तिना त्रुगा तमा
प्रित्यविशेषणबुद्धिरिच्छारेण प्रयोजनसेदाद्वाक्यसेदो सवति। तेनायं विनियोगद्वारेण वाक्यात्मला सस्य लिङ्गस्य च
वलावलविचारः तत्रापि प्रतीतितो लक्षात्मके वाक्येति बाधकप्रत्ययमदसंज्ञावविचारइति दृष्टव्यं। किं प्राप्ते तुल्यव
त्वे इति। तदा चेदं कर्म कदा द्विद्विसंज्ञमत्रो प्रयोक्तव्यं कदा द्विद्विसंज्ञमत्रो प्रयोक्तव्यं कदा द्विद्विसंज्ञमत्रो प्रयोक्तव्यं
यमिच्छमनवस्थितः शाश्वतो भवति। सर्वथा यदि प्रमाणतएव सवगद्यते किं नो बाध्यते लिङ्गवाक्यतुल्यत्वालोचनेन स
र्वमेतत्प्रतीति। यदा तु श्रुतिवज्जिगात्प्रमाणान्तरत्वाद्वाक्यमेव बाधकमित्यवधार्यते। तदानियतएव ससंज्ञाय प्रयोगः

३. वार्ति.

३१

इत्येवं प्रमेयमध्यस्थो नादिः कल्पयाभ्यां तद्व्यसामर्थ्येन शक्यते। निराकांक्षं सुकार्ययमाकांक्षत्वं पराश्रयं। सर्वसावदा
दित आरस्यविनियोगं निरीक्षते। तदिह कल्पयाम्यंतस्य न कदाचित्प्राप्येत्तादृशं तत्प्रतितावत्तियर्थवसानं निश्चितप्रयोजन
कांक्षानिष्ठं रलिधारणं गच्छेत्। श्रीयते तेनैष तावत्प्रतिष्ठापनं यावन्न कदाचिन्नयते। न च परस्परं तेन विना नर्थकत्वापत्तिर्य
तस्य ह्येन नीयेत सोऽपि हि प्रतिष्ठापनं गच्छेत्। नार्थवाजसविष्णुतियर्थपि च तच्छब्दः पूर्वापेक्षः। स्यापि प्रकाशितं निर्वृत्तं च पूर्व
वाक्यार्थमानोच्यति न स्यापि प्रवर्तमानस्य न कश्चिद्विरोधः। तद्यथा तमे पयसि दध्या नयतीति संस्कारविधाने पर्यवसिते सावे
श्वदेव्यामिहेति वाक्यान्तरेणैव इत्येव ता संवंधः कियते। तस्माद्देन विनियोगस्य प्रत्यक्षं सन्नतरश्रुतित्वात्ते तरे तरे विषयसं
क्रामे विद्यते। एवमुपसृष्टेन स्मिन्निर्दिष्टस्य नास्मिन्सामर्थ्यमिति। पूर्वैर्लोवगतार्थप्रार्थनं सन्निरूपणं दादार्थं पुनः प्रशंस्य
ते। तेनैकचोक्तं तस्येतरवाचा वंशं शिवा पुनरात्मधर्मस्युपनीयेतरधर्मनिराकरणमिति यथो निराकृती कर्त्तव्यः। १४
वृश्चप्रभातः प्रमाणमदसद्वावास्यामध्यमः शक्यशक्तिस्यामत्यश्रुदृष्टार्थवाभ्यामिति विवेकः। तस्माद्वाक्याल्लिङ्गवली
य इति सिद्धं किञ्चनः प्रकरणा नामेति। सर्वत्र सिद्धवत्प्रकरणेन व्यवहारो न चैतद्वत्तद्विन्निरूपितपूर्वतदिहापि तावदस्य

३१

ध्वरूपेणितप्रतानिर्जातिध्वरूपस्य हिवलावलं सुखं जायत इत्यथवा नैवास्यवात्क्रमात्पोसेदः। सांकांज्ञपदसंनिधिमा
त्रं हि वाक्यमित्युच्यते। तच्च प्रकरणेऽप्यविशिष्टं॥ न च वाक्यस्य पदे पत्रायां प्रमाणमस्ति। विनश्यमानसांकांज्ञसंज्ञस्यमा
नैकप्रयोजनमात्रेण लक्षणात्वात्तेन वाक्यमेवैकमल्पपदं अपरं बहुपदमवांतरार्थविश्रीकृतानां महाप्रयोजनवशेन
महासंज्ञातापदे वक्ष्यति वाक्यं ह्येकं दर्शयामि सात्यां सहधर्माणामिति॥ अथ वा संनिध्यात्मकः क्रम इत्युच्यते स च प्र
करणेऽप्यवश्यं सावी संनिधिरतः क्रमादप्यतिशेन प्रकरणमिति। मन्यते तदिदानीं तत्त्वतेदपर्याये निरूपयति। तत्र तत्त्वं ताव
दुच्यते कर्तव्यस्योक्तिकर्तव्यताकांज्ञस्य वचनं प्रकरणमिति। कर्तव्यमिति साध्यतृप्तमपूर्वमथ वा विधेयत्वावुपेयत्वा
त्पांसावपवप्रत्ययवाच्या सिधीयते। साध्यां सोपनियताश्चर्गादिफलं कर्तव्यमिति चेत्॥ न तस्य कालांतरतावित्वेन प्र
योगा समवायित्वे सति तत्तिथ्यर्थो पूर्वस्यैव कर्तव्यत्वावधारणात्तेनापूर्वं कृत्वा नाद्यथा। तथा यत्तत्कर्म प्रधानं तद्विचि
दनात् तन्मिति तस्यैव प्रयोजकत्वं वक्ष्यते। फलदेवतयोऽनुत्पन्नस्य निराकरिष्यते। तच्च कथमित्यनुग्रहोपाया कांज्ञ
णमाकांज्ञ इति द्वयं तं व्याख्यायते। यद्वेति कर्तव्यतामाकांज्ञतीतीति कर्तव्यताकांज्ञं सावापूर्वयोरेवैकं तस्य पदद्वयं

नमिति। समानाधिकरणे ध्येते। वचनमिति शब्देन प्रत्यायना मेतदुक्तं सवति। वक्तरूपेण विद्यमानायां कांशान्
 प्रकरणमित्यभिधीयते किं तर्हि प्रतीयमाना सापि च कर्तव्यता योपसर्जनत्वेन युध्यमानान् स्यात् अणत्वेनाकांशान्
 धीयमाना प्रकरणमाकांशावती वा सावनेति दुष्टव्य। इदानीं मवयवस्युत्पत्त्यात्मकेन सेवेन कथयति। तत्र शब्द
 क्त्या रंत्तमाह करणशब्दः क्रिया। प्रकरणं प्रक्रियेत्यर्थः काउ नरिह क्रियाभूयते तामाह वचनक्रियायार्थं लिखान
 क्रियाया इति यावत् सावना लिखान क्रियाया हि प्रयोगवाक्यप्रवृत्तिरारंभः कलकटाणां शृङ्गणं पदद्वयमात्रमात्र
 मितिकर्तव्यताला सखने कवक्यां तरणं त्रिसिद्धिरेव सत् सम साजोचना पेक्षया कथं सावः प्रकरणमलिखानविधानमि
 ययोरारंभ इत्युच्यते करणशब्दश्च क्रियामात्रवाच्यपिसमागमविषयः प्रयुज्यमानो लिखानविधानक्रियायां वर्तते। व
 र्त्तते स एव स एष विधादिरिति पर्यायकथनं। अयं तयोः सर्वं विशदत्वात् किमपेक्ष्य दित्वमित्यत आह विध्यता पेक्ष इति
 विध्यते ता मेतसावरुपमितिकर्तव्यतावधारणं। तस्य चानेका गद्या कथतदर्थतत्त्वयोजनलोचनसमस्य कथं तावत्
 दिरित्याचार्याणां विध्यादित्वेन असिद्धिः। तत्र च स पदगणेन कियत्पि प्रयोजनं वसिताना मेव वाक्यानां पुनः कार्यातरा
 तम्

पेक्षावशेनसंबंधइतिवाक्याद्विशेषः।तत्रादितःकचिदपिप्रयोजनलेशेविसृज्यमानानांनृत्तिर्नृत्तीतिमंवंधेनैवार्थसा
तः।क्रमेणतुसहवेलक्षणमनंतरमेववक्ष्यामः।तस्मात्प्रमाणान्तरंप्रकरणं।किमिहोदाहरणमिति।तेनैवैकवाक्यतानय
नातिशयेणशुद्धिः।सिद्धांतवादिषुविधायकस्माकरत्वेनतिष्ठदृष्टित्वान्मंत्रब्राह्मणोपनिषद्विदेकवाक्यताव्युत्तरइति
सूक्तवाक्यपुदाहरणतिलिगादेवतापदेषुनिःकृष्टेषुतत्त्वेषु।किमुक्तव्यतांअथतद्विहिताअपिप्रयुज्यतामिति।प्रकरणेन
तावत्सर्वशेषाउत्तपत्रासुवन्तिलिंगमपिसाधारणं।द्विवचनैकवचनयोःउत्तयत्रविद्यमानार्थान्नसुवात्मीयेनैवशे
षेणावरुहेऽदेवतापदेऽशेषांतरमनवकाशमेवस्यात्।सत्यमेवमपिउवाक्यप्रकरणयोर्विरोधोनेवाप्येतिप्रकरणेन
क्षयनीतदेवताकोपिशेषःप्रयोज्यः।प्रोतिवाक्येनतुयथादेवतायथानुसारात्मकद्विदिविरोधः।कृतसंबंधत्वाच्चवा
क्यवनीयः।कथंतावेनहीनंयजेतेतिप्रकरणेनासहसंबंधमनुमायप्रावदाभातशेषप्रयोगः।तथाहृषशेषैरात्मायैर्देव
तापदैःसहउत्तःसंबंधकल्पनमिति विप्रकर्षः।सुस्मादोषःततश्चदेवताशेषाणांनित्यमेवापकर्षोत्पादिकः।सर्वदावा
विनियोगइतिमिदं।अथक्रमप्रकरणयोर्विरोधेकिमुदाहरणमिति।यथासंख्यक्रमलक्षणविरोधोदाहरणसंनवात्स
नेतरइतिवाक्यवली।स्वादेवतादाश्रयणं।असकृदप्रकरणेनतावत्प्रयोगः।प्रोतिवाक्ये

रक्षात्पुष्पादाप्रातः स्वसंनिधिलक्षणेनावंतरप्रकरणे न प्रयेन्नैव किं विदुदाहरणमिति विपर्ययदृष्टत्वेन ज्ञानसंशयावतिक्र
 म्यापि प्रश्नः शक्यं त्विहांतरप्रकरणत्वप्रसंगनिराकरणमित्यसिद्धे न्योदाहरणोपन्यासः राजसूयप्रकरणेऽसिद्धे च नीयस्यो
 परिशोक्तः शेषमाख्यापयति राजन्यं जिनातिष्ठो हीदीव्यति। असिद्धिश्च तद्वत् एव मादीत्याप्रायंते तेषां चोक्तत्वेनैव कस्य
 चित्संदेहः विप्रतिपत्तिर्वैतिशेषिशेषसंबंधनिश्चयार्थमिदं विचार्यते किं सामस्य राजसूयस्येतान्ये गान्धुतासिद्धे च नीयस्ये वा
 यदिकल्पः समुच्चयपश्चात्संबन्धवदिति। प्रकरणस्य क्रमस्य च वनावलादेतद्विज्ञातव्यं। ननु चासिद्धे च नीयस्यावंतरप्रक
 रणान्तराधिरिति सङ्गप्रकरणं बाध्यते नैष दोषश्च यद्यनिराकाहीकृतेति चेन्न नीयतेषां पाठः स्यात्ततो वांतरप्रकरणमवग
 म्यते। स तु प्रागेव विदेवनादित्यः प्राकृतैर्धर्मैर्निराकाहीकृतः सत्यामपि यत्प्राप्तत्वावच्छेदोपकारानेतानुपकारेणैव
 ः कृतुं चैव प्रकृतिमपेक्षते। तथा च योगोपकारप्रदादानेन प्ररिते कथं सत्वे निवृत्तं प्रकरणं समीपाम्नातधर्मा नर्थकाप
 तिन्यादेव अनरुत्वाद्येतत् शुक्रमत्वं सवति निराकाहस्य हि सतः आकांक्षायावदसिद्धे च नीयस्योत्पाद्यत्वावदाजसू
 यकथं सत्वेन घत्पक्षेण सिद्धो विनियोगः तदीयो हि कथं सत्तवः पवित्रादारस्य ह्यत्र स्पृष्टित्यावदनुष्ठितः शक्नोति विदेव

नादीनिसंस्पृष्टं॥ अतोनाम्यत्रावांतरप्रकरणमसिषेधनीयस्यायस्यां विरुद्धौ प्राकृतं किंचिदंगं संकीर्तितस्य पुरश्चात्प्र
रसाद्वैकृतमंगमायायतेतत्रकथं लावगृहीतांगमध्यवर्तिनात्प्रकरणपाठे विज्ञास्यते। नचेन्मद्वितीतिक्रमस्यैव
व्यापारः। संनिधावाभातेन च पूर्णं नापीति॥ वाक्यार्थपूर्णव्याप्तिप्रत्ययमनेकस्याप्रायमानस्य संनिधिविशेषाभातमा
त्रं त्रिक्रमस्यैव व्यापारइतिकेनचित्संनिधानस्य नांतरीकत्वं दर्शयति। यो हि वल्लभमर्थनामायायतेतस्य सर्वप्रधान
प्रत्यासन्नप्रदेशासंस्वादवश्यं नाविनीकेनचित्सहप्रत्यासत्तिः। ननु प्रकरणापाठस्यैव नांतरीयकत्वमतः सहप्रवृत्तयो
ः क्रमप्रकरणयोः प्रकरणस्य शोधतरं शुत्यर्थं प्राप्तिरिति वलीयस्त्वं। क्रमसमाख्येयो विरोधे किमुदाहरणमित्यत्राप्य
ज्ञानसंशयकृते प्रश्नानंतरं योगिकत्वात्समाख्यायाः श्रुतिवच्छादं संबंधहेतुवमिति वलीयस्त्वं मन्यमानस्य विपर्ययसम
तेः प्रश्नः पौरोडाशिकमिति समसुदर्शपूर्णमासकोटिमलिधीयते। तत्र सात्रायपात्रशुद्धनक्रमेण शुद्धमिति मंत्रय
ठितः सच प्रकरणासिगाचदार्शयोणमिसिकपात्रशुद्धनार्थइति सामायेनावधारितेन द्विशेषजिज्ञासायां संदिह्यते
। किंसमाख्यया पुरोडाशपात्रार्थो सवत्प्रथक्रमेण सात्रायपात्रार्थइति। यतरद्वितीयसंनिधिनियोज्यते तुल्यवत्तत्र

३शावा

३४

द्विकल्पो विरोधात्तादात्म्यसमुच्चयः क्रमस्य च दृष्टवाधस्य संबंधा नति धायिनश्चा दृष्टवाधस्य संबंधा ति धायिन्यस्य स
माख्या वाध इति शब्दो अर्थविप्रकर्ष आमाख्या वाध इति ब्रूमः। तथा हि। वैदिकं देशसामान्यं प्रत्यक्षं दृश्यते क्रमे
समाख्यायां तु सामान्यं कल्पत्वा द्विप्रकृ प्यते। कश्च पुनरत्रार्थविप्रकर्ष इति समाख्यायामंतर्नीत संबंध संबंध ति
धायित्वा न संभवतीति मन्व्यते। नितीते प्रकरणेन केनापि सहैक वाक्य वे इति। प्रकरणा विरोधिनं क्रम विनियोगं
केवलं समाख्या प्रतियोगित्वेन वदं ग्यतिः कथं पुनः प्रकरणेन विरुध्यते यदा तेन सर्वार्थत्वं जायमानं शुभ्रं क
मवशेन केवलं सामान्याप्यार्थत्वं विनायते। नैष दोषः यदि सुप्रकृते वयं क्रम विनियोग मभ्युपगमेच्छेत्तत्त एव स्यादिति
तु प्रकरणेन दर्शयित्वा सामान्यतया र्थत्वे वधारिते तद्विशेषा कांक्षायां केवल एव क्रमो व्यापियत इत्यविरोधः। ननु
सर्वार्थत्वेनावधारणाद्यतः कृतश्चिदपि निवृत्तौ प्रकरणं बाध्यते। नवावश्यं सर्वार्थत्वं प्रकरणेनावधार्यते मन्व्यते
केनापि संबंध कृतार्थत्वात्प्रकरणेनां च मन्वांतरैरप्यर्थ सिद्धेः सामान्य विनियोग श्रुतिमात्रमेव हेतु क्रमात्पूर्वत
रिति पद्यते तत्र यावद्विशेष श्रुतिमेकैकं घतिकल्पयति। तावत्क्रमेणापि कल्पिते वेति प्राकरणिकी विशेष श्रुतिबुद्धि

३४

रूपसंज्ञितो समाख्यापुनः क्रमविपरीतार्थत्वाद्विरुध्यते। विप्रकर्षश्चिदुर्वला सर्वो हि संवन्धः केन चिद्वान्तरमा
मान्येन सवति न च मे उपरोडाशयो स द्वेदः क्लृप्तं किंचिदस्ति। यथा संवायेन सह देशसामाश्रयः। लौकिकस्तु शब्दः समा
ख्येति तन्नानुवाके परिहृतमपि स द्वेदिकसंवन्धविप्रकर्षार्थं उपन्यस्यते परमुल्लिङ्गनिराकरणोक्ते नैव मार्गेण मूलोक्त
त्वेन नैव समाख्यां निराकृतां मन्वमान आह यद्येवमित्यादि संध्यां तवादी उपन्यानुवाकोक्तमेवोत्तरं दर्शयति। यदि
हं गांगिलावोऽपुरुषप्रत्ययाद्देवत्वं। तत्तत्स्य दृष्टमाणां स तु वैदिक एव नः। पौरोडाशिकशब्दो मंत्रवाह्यायोरपि
तत्त्वादवैदिको नागागिलावः स च शब्दस्यावैदिकत्वेऽपि अनादिसंवन्धत्वाद्दिद्यमानस्य तिस्रस्तत्त्वाच्च पौरोडाशशब्दो
स्पृष्टाचक इति नैतदनीदृशं शब्दार्थव्यवहारिणां हृद्वादिष्विव प्रत्यक्षत्वात् सवति हि सर्वेषामर्थतत्त्वप्रत्ययप्रयोगः।
तद्दर्शयति तवति वास्मिन्नर्थे उपरुषः प्रमाणं यथा सा न्नाय्यक्रम आश्रानं प्रकरणमेकवाक्यत्वं वेदशब्दश्चायमिति स
र्वत्र हि पुरुषोत्तरं हृदं दर्शनपूर्विका पुरुषोत्तराणां प्रवृत्तिः समानदेशाश्रानं प्रकरणप्राठपादानां परस्परसंनिधिसंवन्ध
वानवेदो वदति। किं तर्हि पुरुषेष्वामतस्तथा दृश्यते तैरप्येव मन्येसो दृष्टमित्यनादित्वेऽपि सर्वेषां दर्शनसंभवात् अथ

३५ वा

३५

परंपरायायेति ह्येवमिति प्रमाणं अन्यथा हि वेदावेदप्रकरणाप्रकरणादीन् प्रमाणान् कान्येव लवेपुरनेकं
स्थत्वा च नात्र कस्यचित्त्वा तं यद्दोषांशं कास्यात् तस्मात्सत्येवाद्यत्र प्रमाणेयं विप्रकर्षादिव बाधः सचोक्तः
अव्याख्यायां एवमेतेषां यथा साध्यमवस्थितानां श्रुत्यादीनां बाधिविश्रुतिर्नित्यं समारब्धा बाध्यते सदा मध्यमानां तु
माध्यत्वं बाधकत्वं व्यपेक्षया ॥ इदानीं बाधस्य स्वरूपमाह पदद्वारेण कथयत्यथ यत्तत्र तत्रोच्यते द्वयोर्द्वयो विरोध
इदमनेन बाध्यते इदमनेनेति श्रुत्या लिंगलिङ्गेन वाक्यमित्यादि तद्बाधकविषयं प्राप्तं बाधेता प्राप्तं वा तद्विहितं वा
प्राप्तं ततः समवाय एव नास्तीति किं बाध्यते समवायसिद्ध्यर्थं त्वय प्राप्तं बाध्यते तत्र तयोरपि प्राप्तं मयत्वा तुल्यकत्वा मि
ति तद्बाधकस्य प्रमाणं तच्चोत्तरं सामान्यकारणात् प्राप्तं सर्वबाधकगोचरं बाधके नवलीयस्वाभृषेतदितिकल्प्यते
यद्येवमृगवृक्षादिजानास्तु तत्रानि मिथ्यात्वकल्पनप्राप्तं तेहानोपादानादिफलवियोगाच्च बाध्यव्यपदेशं लल
ते तथा लिंगादिजानमस्तु तत्र सञ्चुत्यादिज्ञानेनानुष्ठानरूपात्फलाद्विपुज्यमानं बाधितेन तत्तदसुपपद्यते कृतेऽ
बाधस्योक्तप्रकारत्वात् प्रश्नश्चावन्नं उपपद्यते हिते चाप्राप्तबाधे च प्राप्तबाधोपिनोत्तरं तत्र नाम प्रश्नोत्तरवति यत्प्रथमं

३६

३५

[illegible]

नुप्राप्ताः। तेषां च न श्रुत्यादि सह शो वाध उ प प घ ते। सर्वत्र वै क रू पे ण वा ध म र्ग ण न वि त वं अ नो य दि वा त दी यः प्र का रः श्रु
 त्यादि प्र क्त श्रुत्यादि प्र का रो वा ते श्रु त उ श्रु त्यादि ग त सा व त्सं प्र त्ये व क थि त इति किं ते न पृ ष्ठे न ये त्वे त द्य ति रि क्ता श्रे ष्ठ क थ मि
 ति प्र न्य मा नो व द ति अथ य त्र उ त शो क्य त इ द म ते न वा ध ते। अ त्प क्षे णा नु मा नं नृ ग त स्मा दि प्र त्यया अ यथा सं घट्ति र पि प्र मा र्ग
 : प्र मा णा ता साः श्रु त्या स्मृ ति रा सा वि गी त स्मृ त्या ना प्र वि गी त स्मृ ति। र दृ ष्ठा र्थ या ज्ञे दृ ष्ठा र्थ श्रु ति प्र स व या निं गा दि प्र स वा
 र्थ वा द प्र स वा वा। स्मृ त्या प्पा दारः। सो ऽप्य नि शु क्त रा वा रे ण। सं हि भ्र म सं हि ग्धे न ड र्व ला अ यं व ल व द श्र ये ण अ प सं हा
 र ष्टं उ प क्र म ष्ठे न। अ त्प ता दृ ष्ठा र्थ नि य मा दृ ष्ठा र्थे न। आ रा डु प का र क त्वं सा म वा यि क त्वे न। अ ने का र्थ वि धा न मे का र्थ वि धा ने
 ना ने क श द्वा र्थ त्व मे क श द्वा र्थ त्वे न व द्ध षा ल्पो धो ल्य वा धे न वे दं त रो त्प त्रं वे दं त र वि हि त वे न प शा खा वि हि तं अ शा खा वि हि
 ते ना नि त्प नै मि त्रि के ना दिः प्र का र म प्ये त क्त त्व र्थ पुरु षा र्थे न। अ ना र त्या धी तं प्र क र णा धी ते न। पौ र्वा प र्य वि रो धे पूर्व प रे ण
 । प्रा कृ तं वै कृ तं नो प्र यो ग व द न अ तं चो द का अ ये ण निः प्र यो ज नं म प्र यो ज ने न। ब्रा ह्म ण क र्म मंत्र क र्मे ण। दे व ता अ प
 र्वा अ ये ण। प शा दा म्ना तं पूर्व म्ना ते न। अ त्प त्त य सा। गो णं सु र्ये न। सा मा च्य वि हि तं वि श्वे ष वि हि ते न सा व का र्श नि र व का

शेनांगं प्रधानेनांगप्रधर्मः प्रधानधर्मेणातत्सर्वमेव किं प्राप्ते वाध्यते अथ शुभ्यादिव देवाप्राप्तमिति तद्यदि तावत् शुभ्यादिव
त्सामान्यविशेषातिदेशोपदेशिकादिष्वपि शुभ्यासवाधः ततो वशंति गादा विवशुते विनियोजकस्य शास्त्रस्यात्तावोभु
पगतव्यः तथा सति तस्यैकत्वाच्चिरोधविषयं वदिरत्रायत्तावदिति सार्धत्रिकवाधप्रसंगः अथाविरोधापेक्षया सहावोभु
पगम्येत ततश्चरत्रापिसहावएवेति तुल्यवत्त्वापत्तिः विशेषशास्त्राद्युपमर्द्देन चात्मना साः सावाप्तदभुपगमे विप
रीतवाधप्रसंगः तस्मैकस्यैव शास्त्रस्य किंचित्पत्तिसहावः किंचित्पत्त्यसत्त्वमिति युज्यते तेन दधिवाहोत्सोदीयतां तज्ज
कौडिन्त्याय प्रकृतिव कुर्याच्छ्रमयं वहिरित्यादौ प्रतिवाह्यं प्रत्यंगं च शास्त्रात्तावदेकं शास्त्रं तद्यदि शरत्कालो वनेन कुश
कौडिन्यपोर्नास्तीत्यवधार्यते ततः प्रयाजादिमाठगदिष्वप्यप्रवृत्तिः अथ ते स्मृतिस्ततः कुशकौडिन्यपोरपि लवितव्यं अथ तोष
तिनास्तीतरान्यत्पस्तीत्येतदप्येकवक्त्रनिविष्टतिषेधाजिः प्रमाणकं नचात्र प्रतिपन्नलेदो विद्यते येन संबंधग्रहणाग्रहणादंतद
विरोधस्यानवसक्तत्वं स्वमाण्वाद्या असेदो वगम्यते येनाश्रयेव सत्त्वमन्यवासत्त्वमित्यलिख्यते व्यक्तिपक्षे च पदार्थति
देशास्ते च कदाचिदेतद्भवेदाकृतिपक्षे तु यागागतव्यापारातिदेशपक्षे च विषयेकत्वाद्युपदेकमेव शास्त्रप्रवर्तते एतेनैवो

ब्रह्मण

३३० वा.

३१

कालनवाधेन प्रत्यक्तं। प्रकृतिवच्छ्रयोऽस्य हेतुत्वेन किंचिद्वर्जना संभवः। अथा चतुर्जं तु वधनप्रतिष्ठितानां चोदना
र्थकाः स्यादित्युक्तं दास्यति। पौरुषेयेऽपि तावद्वा केष्वप्यर्थतया विनाश इत्यादिपारेणैव तद्वर्जमया प्रयुक्तमित्येवमाश्रया।
जातुरुपेण सत्वेनैवेतदेव कल्प्यते। न च हसामान्यशास्त्रात्पसो विशेषणा आणिकल्प्यते। येन सामान्यशास्त्रस्य तत्प्रकृति
त्वमात्रमाश्रित्य विशेषणा अपेक्षया सदसद्भावविरोधः परिह्रियेत। तस्माद्वशं नान्यैक रूपेणातिपेतवाधोक्तव्य
ते। अथ कथंचित्प्राप्तवाधमेव मिथ्यात्वकल्पनमाश्रित्येवमादिष्टविरोध इत्युच्यते। तत एव श्रुत्यादीनामपि प्राप्तवाधो
गीकर्तव्यः तच्चोक्तमतो नवाधमार्गेणैक रूपं ब्रूत इति। तदुच्यते। नवाधकस्यैक रूपत्वमेवित्यं नियोमतः। न किंचिद्विदि
रूपं द्वीह नाना रूपं प्रमाणवत्। यथैवैते पुरश्चाद्वाधो वरासेदावर्णिता नैतेष्वैक रूपं मंगीकृतं। तथा नवाधप्रकारना
नात्वेऽपि गम्यमाने कश्चिद्विरोधः। तत्र श्रुत्यादिषु तावद्यथोक्त एवाप्राप्तवाधः न च तत्र किंचिद्विद्विस्त्यते तद्विषयप्राप्तं तत्रान
श्रुतगमात्तायेप्येतच्छ्रयादुपाति नोर्थविप्रकर्षादेव स्मृत्यादिवाधान् वंतीति। तेषां हेतुसामर्थ्यक्यना तत्र श्रुत्यादिवाधेनै
व व्याख्याताः। ये तु प्रमाणतदासासित्यनैमित्तिककत्वर्थपुरुषार्थपौर्वीपर्यप्राकृतवैकृतसामान्यविशेषानिः प्रयोजना

३१

सप्रयोजनो लयः पक्षसावकाशानवकाशांगप्रधानतद्वर्माधाष्टेष्टिद्वयकंशंवाधतइति॥ कथमिति। श्रुत्यादिवैल
लापविस्मितस्य प्रश्नः उत्तरमाह सामाज्यस्य कारणस्य विद्यमानत्वादि। दर्शितमेतद्वाह्यापकृतिवद्वयोर्यदुप
पस्य ज्ञानस्यावृत्तादोहेदसंस्कारविच्छेदानाशक्यत्वात्तास्मिन्नाधनमिति तत्राह नैव निवर्तते किंतु हिमिष्या ज्ञानमेतदे
ति प्रत्ययांतरं सवतीति॥ शास्त्रांतरं स्वनव्यगतिदृष्ट्वा दृगदृष्ट्वादिवदेव सामान्यापहतबुद्धेर्ममेयं धांतिः पूर्वमेतद्विषय
रिक्ल्पनाजातेत्यव्यवस्थितस्मात्प्रयोजनदिमाठरादिषासित्वेलाया सुप्रजातापि कुशकोडिच्यबुद्धिधांतिरिति निश्चि
त्यफलविशुक्तात्तत्तुद्धमर्थशास्त्रावाधितं मय्यते किंतु खल्वमिष्या ज्ञानस्य रूपमिति। यस्याच्चेष्टणेपि कृत्येद्युपनाम
विप्रत्ययः प्रत्ययांतरं रिच्छं निराक्रियते ततो न्यत्रापि कश्चाश्चास इति मय्यते॥ तत्कथयति॥ यस्याच्चेष्टणेपि कृत्येवाधकप्र
त्ययांतरं नोपपद्यतइति। यत्तु कारणदोषज्ञानं द्वितीयमुपलक्षणमुक्तं तल्लोकविषयवान्न वेदे संसवतीति नोपचक्षांश
संगिकमुत्काशदानीमधिकरणमुपसंहृत्याधिकरणांतरमारभ्यते॥ अहो नोवाप्रकरणाजौणाः॥ ननु धायायादोया
वानर्थः प्रतिज्ञातः स सर्वः पर्यवसितः। किमिदानीमवशिष्यते येन चतुर्थलक्षणं नारस्यते। तदुच्यते। वनावलविविक्तानां

शशावा

३८

श्रुत्यादीनामतः परं विरोधः का शिनासीति विषयः परिशोध्यते तत्र प्रकरणस्य तावच्छ्रुतिविंशवाक्यैः सह विरोधाविरो
धो संप्रधार्यते ॥ ज्योतिष्ये मे श्रूयतेति अत्र एव साङ्गस्योपसदः कार्ये द्वादशाहीनस्येति ॥ तत्र साङ्गशब्देन तावदङ्गसमा
प्यमानत्वात् सहैवाङ्गसंस्थापयंतीत्येवं ज्योतिष्यो मे श्रूयतेति ॥ इति श्रुत्यसत्त्वं तस्य द्वादशाहीनस्येति द्वादशोपसत्त्वं किं
ज्योतिष्यो मस्यायहीनस्य द्वादशाहादेति संदिश्यते ॥ यद्यहीनशब्दः कथं वित्तज्योतिष्यो मे श्रूयतेततः प्रकरणा
स्याविरोधात् तस्मिन्नेव निवेशः ॥ अथाहीन इत्यहर्गणानामधेयं ततः श्रुत्यासंयुक्तत्वादसंयुक्तग्रहणसत्त्वादेन प्रकरे
णे नाग्रहणं ॥ अस्मिहितदानं श्रुतिप्रकरणयोः विरोधः किंप्राप्तं सिद्धातेनोपक्रमं वा शब्देन व्यावर्त्यप्रकरणं ज्योति
ष्यो मार्यत्वमिति प्रतिजानीमहे ॥ न च श्रुतिविरोधः प्रकरणादेवाहीनशब्दस्यापि ज्योतिष्यो मगांमिवावस्थितं न च समासा
वार्यानेन तदसिद्धानसामर्थ्यमतां यद्यप्यङ्गः स्वः कतुसमूहेऽप्येवं व्युत्पाद्यमानो ह्यङ्गो गणवाच्यहीनशब्दो सवति ॥ त
थापि विरोधपरिहाराय महा निगुणयोगादेव ज्योतिष्यो मार्यः समर्थनीयः ॥ सहिकृत्स्नविधानात् सर्वप्रकृतित्वाच्च न
ऊतश्चिदीयते ॥ न चैनं केचिदपि कृतवः प्रकृतित्वेन जहिती ॥ यत्तु साध्यकारणोक्तं दक्षिणातिः कतुकराणोर्वाहीय

३८

न इति तदसंबद्धं। दक्षिणा कृतुकरणा प्रतिपत्ति निमित्तानुपासनात् यथा रुचि विकल्पनायां वा अनवस्थितसमास
 र्थसंगतात्। सहस्रदक्षिणादि कृतुस्य दक्षिणासि हीनत्वा कृतुकरणैरपि विकारत्वेनोच्चादिसंख्यास्योपि प्रोक्तस्य
 स्वस्य नूतनत्वात्। तस्माद्विधं तदनेनायं न कं विजहाति। केन विहात हीन इत्यहीनः प्रकरणासामर्थ्यादनेन गुणयो
 गेनोच्यत इति गौणो न गौणवत्प्रायणात्। असंयोगाच्च मुख्यस्य तस्मादपेक्ष्यते। मुख्यः प्रथमकार्यत्वात् ज्योतिषो
 मो सिधीयते अहीनशब्दसंयोगेन बुतस्य कथं वन। असंयोगाच्च तेनास्य सा संख्या तेन संगता। न सा प्रकरणात् तस्य तेना
 स्यादपेक्ष्यते। द्वादशत्वमहीने न षष्ठी श्रुत्यैव संगता। अहीनो हः सहस्रश्च ज्योतिषो मे हि सा ज्ञाता। यच्च गुणा वचनप्रव
 र्त्त्यतीति तद्विकल्प निराकरोति। यदि तां ज्ञेयात्फपचारात् सवृत्ते सिधीयते ततो न प्रकरणानुरोधेन श्रुत्यर्थपरित्यागो
 युक्तः। न चेदमर्थवादार्थयेनैकाहोपि प्रशंसितुं अहर्गणवदुपधर्यते। न चास्य शब्दोत्तरं नास्ति येन सिंहगुणसहस्रवेद्यं
 क्लेशेन प्रतिपाद्यते। तस्मादोषपरिहृतं तावदयुक्तं। न च नञ्मासेनावयवमुत्पत्तिः। स सुदायप्रसिध्या तन्निराकरणा
 न च नञ्मासस्य लक्षणमस्ति। नञ्मासे हि सत्यव्ययसर्वपदप्रकृतिश्चरसत्वात्। आधुदात्तत्वं स्यात्। मधोदात्तस्य

शा०३

३५

प्रथमे॥ तेन स्वप्रत्ययांत त्वाद्यवसानं। तथा हि सति आमुनादि ७ उपदेशिवत्त्वचनं चरसिध्यर्थमित्येत्मीनादेशे आश्रीय
माणो प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन ईकारेष्टरः सिध्यति तस्मादहर्गणनामधेयमेतत्॥ अपिचासाक्लेशवेनेवद्वादशत्वसंबंधेण
वकल्पमानेहीनपदोपादानात्साङ्गादर्थान्तरवाचित्वं विज्ञायते॥ प्रकरणाद्वा त्रित्वाद्वा प्रचयौः संबन्धेन द्वेवावपिसा
ज्ञाहीनशब्दावनर्धकौ स्यातां। अर्थान्तरत्वेत्वहीनस्य सतावदवश्योपादातव्यः। ततश्चानन्तर्यात्रितुस्यापितत्संबन्धे
वप्रसज्यत इति व्यवस्थार्थं साङ्गग्रहणं सोमं धैर्यवत्त॥ तस्मादयकषडिति। ननु किलैतद्युक्तं यत्प्रकरणेन द्वमेव विधेर
न्याप्यत्वेन नवसंबन्धपदव्यवायविच्छिन्नस्य प्रकरणस्य पुनरनुसंधानं क्लेशाद्वादशहीनोद्वादशोपसद इति वद्वादशा
हप्रकरणं विहितं वा तत्प्रकृतित्वेन सर्वाहीनेषु तत्त्वापेक्षितत्वेमेव स्मिन्नाद्ये सर्वदोषरहितत्वाद्धिधीयते। द्वादशत्वं
त्वहीनसंबन्धेवाक्यांतरादेव प्राप्तमौचित्यरूपेणास्पृश्यं निवीतादिव रूढयते। कथं तत्सधिकरणं नेतव्यं। तदुच्यते। ओ
त्तिषोय घहीनत्वं ततो विधिर्यतवेत्ता अहर्गणोत्तुतस्मेदं प्राप्तं कृत्यर्थं उच्यते। एतदुक्तं सति किं ज्योतिषोमोहीनस्य वे
दगं विधीयते। अथाहर्गणस्य च प्राप्तमेवात्राद्यमिदं त इति॥ न चैवं सत्यहर्गणसंबन्धमथेतत्तज्ज्योतिषोमस्यैव कृत्यर्थं

प्रकरणम्

३५

मुपयुक्तमिति। प्रकरणविरोधस्याविरोधविचारतावः। यामोति नैष दोषः। पूर्वपक्षे हि द्वादशाक्षरस्य विधीयमानस्य
प्रकरणं ग्राहकं सतीत्यनूयते॥ सिद्धांते त्वहर्गणसंयुक्तस्य प्रकरणं नष्टं इति वाच्येता। अत्र च त्वेति श्रुत्या सत्यपि प्रकाशं
तरेण प्रकरणेनोपयुक्तमिति॥ यदा उद्विच्य वज्र्यायेनोत्कर्षाधिकं विदाश्रियते। आख्यांतरविधौ च सत्यपि शास्त्रं
तरीयस्य योजनान्तररहितस्य विधित्वमुपपद्यते तदा यथा लाघमे वशकं समर्थयितुं सर्वथा द्वादशाक्षरी न स्येतेत
त्तावदहर्गणविषयत्वात् प्रकरणादुक्तं इति सिद्धं॥ ॥ द्वित्ववज्रत्वयुक्तं वाः। चोदनात्तस्य। पूर्ववदेव विचारः एताव
मुच्यते। पूर्ववद्वधानांतरा प्रकृता समर्थं शिष्टा सिद्धयेन सह संबंधासीदिह ब्रह्मणेन यजमानद्वित्वादिना कथं
विदाशं कितप्रकृतिसंबंधेना तत्र श्रव्यायेनैव सिद्धांतो यजमानस्य न तावदिह यजमानद्वित्ववज्रत्वे विधीयते सिद्धांत
वादेन निमित्रीकृत्य प्रवृत्तेः प्रतिपद्विधिपरत्वात्। अनेकविधो घवाक्यसेदात्। अविहितत्वाच्च न ज्योतिषो मे यजमानद्वित्व
वज्रत्वे विधेते कलायगादिषु वेकाहेषु हीनेषु वप्रत्यक्षविहिते विधेते। राजा पुरोहित श्रयेयाता एतेनैव दोषा जयेदं
नैव त्रीणा जयेदं को द्वौ वहवो यवाही नैर्यजं रन्निति तस्मादुत्कर्षः। पक्षेणार्थकृतस्येति चेत् प्रकरणाज्योतिषो मे निवेश

शा०३

४०

शः न चाही न वद प्रकृतयुत संवंधो मिय जमान द्वित्वा दिसं वंधक निमित्तमात्रौ पथिकत्वा न्नो गंगि साधाय प्रभव
ति न च तद्वारेण क्रतु संवंधो द्वित्वे लक्षण प्रसंगात् न हि श्रुत्योपयुक्तानां लक्षण यो यो गंगान्तरं युज्यते ॥ द्विचादिश्च
रूपसंवंधेतुविधिरित्येवार्थको स वेत्ता फलकल्पनायाश्च प्रकरणसंवंधकल्पना ज्ञायसी ॥ यद्युनिमित्तं प्रकरणेना
सीति तदुच्यते ॥ यो ह विषयति ॥ न हि विदितमेवैकं निमित्तं तवत्यर्थं आसस्याधुपपद्यमानवादिष्वि ॥ चेकाशक्तिमहे
द्विचादियजमानाशक्तिः न चाद्यापियजमानैकत्वविवक्षा भवधारयामः ॥ सत्यामपि च विवक्षायां अपि वाप्येक
देशे स्यादित्यनेन यथेवाशक्ते रच्य किं विदेगं हाप्यते ॥ तथैव यजमानैकत्वमपि कदाचित्परिहाय्य दोषो बहवो वाय
जे रजः ततश्चास्ति निमित्तं ॥ अथ वै तदेव प्रतिपद्विधानं दृष्टव्यं तद्वि वज्रयजमान कर्तृश्रुतिं कल्पयिष्यामः ॥ सा चेत्तस्मिन्ने
वपक्षे सवतिन प्रतिपदंतरपक्षे चित्तेनैकत्वोदना विरोत्स्यते ॥ न प्रकृतेरेकसंयोगात् ॥ प्रकृतिग्रहाण प्रकृतप्रतिपद
श्रुमोपदेशिकत्वात्पंतानति क्रमार्थं आतिदेशिकं स्वर्थवशेन बाधेतापि ॥ अतएव विहितं ते तत्काम्ये नित्ये च यजेते
त्येकवचनश्रवणात् न चास्या विवक्षायां कारणमस्ति यथा च विवक्षा तथाप्ये प्रतिपादयिष्यते ॥ यदप्यशक्तिरुक्तं हाप

४०

नंतदृष्टे को यथाशक्त्या वित्तपवंवादनां गविषयं विजायते शक्तो ति हि दक्षिणापरिमाणं परित्यजे कोपि नि
वर्तयितुं ॥ उत्पत्तिप्रयोगो दनां शुद्धाच्च संख्या उग्रह एव युक्तः तस्मादेकयजमानकृत्वा न्नप्रकृतौ मि मित्रमस्तीत्य
कृष्यतो यद्विदमेव वचनं सामर्थ्यादा हो स्पृतीति । तज्जायथा सुपपद्यमानायात् । यदि ह्येतन्नि मित्रमनास्ति प
दनर्थकी । तवेतत्तस्यास्ति पत्न्यं चैतदनर्थकं सवेद्यं हि प्रकृता विवाद्युत्तमि द्विवक्त्रवेन स्यात्तानुते अथ च न
मृः ऊलायादो विद्यमाना हि हवसिद्धवन्नि मित्रवेनोपादानाद्वाक्यं सैदप्रसंगाच्च नाथीदा होपमर्हतः । पत्न्यसि
प्राये तु द्वित्वे नित्यथा नि मित्रोपादानानर्थक्यं च ऊच्यते इति वविरूपैकशेषः स्वरसतः पुंवङ्गत्वप्रतीतो सत्यां निः
प्रमाणाः कल्पेत । सौमेवमाना वित्यवचनगत्या यत्प्रां द्वितीयशब्द इत्ये न हि द्वियत्तव द्विपुरुषकमाधानं कचिद्विहितं
एकद्विपत्नीकप्रयोगावरोधाच्च नित्यायाः प्रतिपदश्चानर्थक्यं सवेद्विषमशिष्टविकल्पो वा भ्रममेत । तस्मादपुंङ्ग
व्यते । यशुक्त्रुसंबंधो नातिहित इति नेष दोषः । प्रतिपद्यद्वा देवक्रतुगामित्वप्रतीतो सत्या द्वित्यदिना विशेष इति
पत्ति सिद्धेः । यजमानशब्दो वा न्यथा उपपत्त्या यत्त सुप स्या यिष्यति । तस्माद्वतिरिक्तसंयोगे सत्यस्य सिद्धिप्रकरणविरोध

वि

शाखा ३

४५

सुवर्तेषु वैर्विनीयस्व ॥ जवनी वैकदेशत्वात्। उत्कर्षबुद्धेरपवादः प्रसूयते। जावचापत्नीः संयाजयेतीति गुणप्रधानत्व
वचनव्यक्तिर्दयात्संदेहोयदि जावनी संस्कार्यत्वेनेदिशपत्नी संयाजाः संस्कारका विधीयते ततः संस्कार्यस्य प्राधान्याच्च
स्था नापरित्यागे सति यत्र जावनी तत्र पत्नी संयाजानयते तत्रासौ माचलोक्तवनिः प्रयोजनकत्वात् तद्विधेयते इत्यमीषां
मीयगता कृतार्थत्वात् संस्कर्तव्या। यदि पत्नी संयाजोद्देशेन जावनी विधीयते ततः प्रकृता बुवादबुद्ध्यनया दृष्टिर्णा
मासयोरेव जावनी विधानं। किं प्राप्तांशं ग्राह्यकारकावात्सामवायिकत्वस्याभ्यहिते वादन्यत्र वधात्वर्थविधानादि
विश्रयासन्नेरेकदेशद्वयाणां चाप्रयोजकत्वात् सति यपर्युक्तकृतार्थग्रहणेन प्रतिपत्तिरज्ञापत्तौ जमीषोमीय
जावनी संस्कारविधानादुत्कर्षइति। सातत्सवधाकर्तव्ये त्युच्यते इति छेदः परंच कर्मकेयनमेवं सतीत्यादि। यदि पुनरुच्य
ते। एवं सतीति योज्यते। ततः परिचोदनाच्चायापत्तेः न च तद्युक्तसुत्राननिधानात् तस्मादात्मवचनवेनैव योज्यं। न ह्येवं सति
प्रतिपदार्थिवदेवोत्कर्षात् प्रकृतोपत्ती संयाजानामकराणां प्राप्तिः। प्राप्नुयादेवं। यदि पशोपत्ती संयाजानस्य सत्वतिदेश
प्राप्तसंविद्यमाना एव केवलं जावनी संबधित्वेन विधीयते। नैव तद्युक्तिर्षइति वक्तव्यं। सत्यं न कस्यचित्पदार्थस्योत्कर्षइ

४२

दमेवतुवाक्यं विकृतोकार्यं ऊर्ध्वदत्तं पतन्त्युच्यते। बोधनावाः पूर्वत्वात् तच्चाम्यविधेरुत्कर्ष इति कृतम्। जाद्वुदिशमान
स्यात्संस्कार्योत्कर्षकारणम्। इहोपादीयते गत्वाद्यागोष्ठ्यपवदेवसा। सर्वत्रैवं विधेयाकोशे गुणे विधिशक्तिः संचरंतीत्युक्ता पत्नी सं
याजाश्चानंतरविहिता मनसि विपरिवर्तत इति न विधातुं शक्यं ते। न चेहृष्टितेन पशुगतपत्नी संयाजा बुवा दोषु क्ता सहुध्या
वाता। यदि वक्तव्यं जाद्वनी प्रकृत्या यं विधिः प्रवर्तत तथा यिता वत्कदाचित्प्रयाजशेषवद्वितीयार्थं तृतीयंति व्याख्यायेत।
सात्वत्प्रवीलिधीयते तस्माजोत्कर्षमर्हति। न च प्रकरणवद्वत्त्वादेते पत्नी संयाजा उत्कर्षसहं तो वाक्यवली यस्यादिति चेन्न वा
क्यस्याप्येवमादेरधिकृतापेक्षित्वेन प्रकरणान्तरद्वलतरवाद्यदिष्टे तदेव पत्नी संयाजानामुत्पत्तिवाक्यं सवेत्। ततः प्रक
रणादाल्लिङ्गता। एते तु वाक्यांतरात्पत्नित्वात्संनिधिवशेन यावत्तत्काले तेन वाक्येन संगृह्यते तावता दर्शणमिमासाभ्यामपि
शक्या गृहीतुं। न च जाद्व्याः फलवत्त्वं विज्ञातं येनैषां प्रयोजनाकांक्षामपनयेत्। अतो यावदसौ किमर्थं तत्रालोच्यते। ताव
त्फलवद्दर्शणमिमासा प्रकृतेन कथं तावेनांगत्वं मायादितं। न चेहाश्वर्यागविधानं यजिमा चवेनाश्वर्यात्। पत्नी संवद्व्या
गश्वर्यां ह्येतत्। न च यादि जायतु पदेशेन च कर्मविधीयते। अतश्चास्यविधायंते ततो नैकार्यविधाने दैकशब्दोपरार्थवदिति वे
नताद्वयः। जाजायंदिधदुपादयत्येतेन संविधिमाकर्षेत्संस्कार्यत्वादिति चेत्तद्वत्तीयावगतगुणात्कीतिक्रमप्रमाणानावात्।

३ शब्दा-

४३

रूपलक्षणो वाक्यनेदः स्यात् ॥ अत्यर्थविधिसंज्ञा च न विशिष्टविधानेन परिहृतो ये चरते । तस्माद्विशिष्ट्यागमुद्दिश्य
द्वयं विधीयते । नन्वेवमपि विशिष्टाववादात्सुतरं वाक्येति घेतने षट्प्रकरणेः पत्नीशब्दात्तद्वत्त्वाद्यथैवासिक्ताम
नुहोतीति सामान्यशब्दोपाधिकामात्रप्रयोजविषयो सवतितथैव यत्संज्ञं जयतीत्येतावन्वाधिकृताः पत्नीसंयाजाः प्रत्येक
तैस्तस्मादुत्कर्षः । एकदेश इति चेत् ॥ यदुक्तमेव देश इत्युच्यते तत्रैव विद्यमानसंयोगादप्रयोजक इति ॥ तत्रोच्यते । न प्रकृ
तेरशास्त्रनिष्पत्तेः ॥ ॥ स नामाप्रयोजको सवति ॥ यस्य प्रकृतग्रहणादिनार्थो न जायते । यथोत्तरार्थे त्विष्टकृते समवधतीति
जावनीशब्दमुक्तदयादिशब्दवदाकृतिवचनः सावांतरेणापि पशूपादानं परपशुपशुपशुजीवनं वा शक्योपादातुं रूपं वा शेष
स्तत्रादित्यथा कथं विदुष्यन्नायेन केन चिदुपादाय शक्यानुष्ठातुं । न वेयमवयवत्वालोकेन श्वरतिमांसविक्रयिणो हि
प्रत्येगविसक्तानेव पशू विज्रीणतो तत्र शक्या जावनी कुर्यादिपादातुं । न वेयमवयवत्वावश्यमियं छागावेदेनैव जपति वि
शेषवत्पक्षिप्रकारसंज्ञपनादिर्नियतशक्ति कुर्यादनाश्रयणं न चिह्नतथा शास्त्रकृतानिष्पत्तिः प्रकृतिग्रहणं च दर्शयामा
स्यति पक्षिर्वा तस्मादर्शयामास । कपतीसंयाजांगभूतेन आज्येन सह विकल्पमाना जावनी तिसिद्धं ॥ ॥ संतर्दनं प्रकृतं

४२

क्रयणवदनर्थनोपात्तात्। इह वाक्यप्रकरणयोर्विरोधा विरोधविन्ता। ज्योतिषोमे सोमा सिषवाधारत्वेन फलकद्वय
 मास्मांतत्प्रकृत्युपपत्तेर्दीर्घसोमे संतर्ह्या हृत्या इति सिद्धा संघातयेदित्यर्थः। तत्र दीर्घसोमशब्दः किंप्रकृतावेव कथं विदु
 पपद्यते तत्तथा विरोधः प्रकरणस्याथ दीर्घकालसञ्ज्ञाहीनग्राहित्वात्तु पपद्यमान उत्कर्षेदिति संशयः। एते वा उपपत्ताविव
 ष्यन्ति किं शुद्ध एव ज्योतिषोमे निवेशो दीर्घयनमानके बोद्ध्यादिसंख्यास्येवाथवा सञ्ज्ञाहीनयोरेवाथवा ग्रिष्टो मात्पमात्र
 इति॥ किंप्राप्तं दीर्घसोमशब्दस्येष्टिपशुदविहोमापेक्षया प्रकृतावेवोपपत्तेः। संतर्हन् प्रयोजनस्य च दार्थस्य संसर्वात्सु संत
 र्हन् विधिना च सहजीहियवत् द्विकल्पसिद्धेः प्रमाकरणापेक्षया नुग्रहाया नुत्कर्ष इति॥ क्रयणवद्विकल्प इत्थुपरिष्ठात्तु
 सुव्ययस्य नात्पूर्वपक्षो गृह्यत इति व्याख्येयं। न चावश्यं सर्वत्र सिद्धांत एव दृष्टांतो लवति। यस्य कस्यचिन्निदर्शनस्य प्रतिप
 त्तिकारणत्वसिद्धेः। असंतर्हन् वाक्यमनुपपत्त्यस्यैव वानर्थलोप दृष्टांतः क्रयवदिति समर्थनीयः। तत्रैव योजनात्तावति न व
 ल्पकालत्वात्सोमस्य प्रकृतौ मंदफलं संतर्हन्। नैष दोषः। क्रयणवदर्थत्वात्। यथा मूल्यत्वात्सोमस्य वासः प्रवृत्तीनामेकेन
 केनचित् क्रये सिद्धे शेषाणि वचनमाश्रयीयमानानि तस्यैवान तस्य सुतरा मानति कुर्वन्तीति ननु सा श्रीनिलयंति ज्ञानता

३ शा. वा.

४३

कीतः सोमो भुदयकारी भवतीति च शा. आर्थो विज्ञायते। तथाप्यस्य सप्तर्णयो रपि प्राकृता सैष वत्तमत्वे वन
 सामर्थ्यादुत्तरकृतोऽतिप्रवः श्रेयस्कर इत्यवगमात् अलुप्तार्थत्वं तस्मादुत्कर्षति॥ उत्कर्षो वाग्रहणाद्विशेषस्य वा
 क्यकृतो दीर्घसोमसंयोगादुत्कर्षः कृत्यदृष्ट्या ज्ञस्वसंजातीयदीर्घबुद्धिः प्रवर्तते॥ तस्मात्सोमस्य दीर्घत्वसवेत्सो
 मांतरेक्षया न ही क्षिप्यदविहोमोपेक्षया सोमस्य दीर्घत्वं सुक्तं विजातीयत्वादुपात्तत्वाच्च सर्वत्र प्रतियोगिसुपात्रे दी
 र्वङ्गमादिविज्ञागो संवति। न चात्रेष्ट्यादय उपात्रा याना लो व्यज्योतिष्ठोमो दीर्घ इत्युच्यते॥ न उपाग सोम सैक्षेप्य उपात्रे
 वा यद्युपात्रे यथापितुल्यजाती वृत्तावदस्य पेक्षा कारणं विशेषण विशेष्यत्वाच्च सोमैवेति दीर्घत्वमुपादीयमानं
 सोमांतरस्यावच्छेदार्थमेव विज्ञायते। तेषां तवोऽनदीर्घः कृतो वा दीर्घ इत्यपेक्षिते ज्योतिष्ठोमस्य वने कृतश्च दीर्घ इति
 ततोऽप्युच्यते। तेषां च प्राप्तिमास एवापेक्षा कारणं संवति। कर्तृत्वो वा विशेष्यस्य तन्निमित्तत्वात्। यथा कथं विदीर्घसोमस्य
 वृद्धकल्पमानेन युक्तः। प्रकरणबाधः। सकर्तृद्वारेणोपपत्त्यते॥ न च श्रुतगतः कश्चित्समासे विशेषो सुसंययथाप्यं तो दातृ
 त्वादतः षष्ठी समास इति॥ कृतो वा र्थवादानुपपत्तेः स्यात्। कृत एव देवैर्ब्रह्मसमानाधिकरणसमास इत्यर्थः किं कारणं

४३

मेव सुतयोः श्रायमेवैव वादो न विष्णुपुत्रैक स्पष्टविशेषणत्वात् स्वप्रधानतया र्युवादा उपपत्तिर्लवदेवं च वज्रसो
 मा निषवाहृत्वा कोत्तायां सत्यां दृष्ट्यर्थं वादो न विष्णुपुत्रायामंदत्वा हृद्वा कोत्तायां सदुपपत्तिः स्यात् ॥ तथा धृत्वा इत्यर्थ
 वादो सुमेवार्थं द्योतयति ॥ तस्माच्च फलकयोर्हीरणांशं कातवैतद्विधानमिदं तथा दीर्घेण कः विशेषणमत्यंता दृष्ट्यर्थं
 वेदादीर्घे ह्येव कर्त्तरि कर्मण कृत्य रूपत्वादायैवैतत्कर्त्ता विशेषणस्य तो विशेषणं त्वंतरंगं ॥ तस्मादुत्कर्षः संस्था कर्त्त
 वद्वारणार्थं विशेषात् ॥ परिचोदनाय दोत्तरत्वं तमेतत्तु ज्ञानां मानामग्निष्टोमसंस्थायां निवेशो लङ्छादिप्रत्ययमिश्रोपेक्षया
 दीर्घसोमशब्द उपपत्त्यते ॥ प्रकरणं चानुग्रहीयते ॥ तस्मात्त्रिरष्ट्यापि संस्था सुनिवेश इति ॥ प्रकरणविशेषः संस्थाधिकरणे
 नाद्यापि न निराकृता इत्येव युक्तं ॥ अथ वा सोमसंस्थानां प्रकरणं ॥ तत्र येषां धर्माणां अग्निष्टोमार्थता संभवति ॥ तेषां नित्या नि
 त्यसंयोगविरोधाद्वा वृत्तिः ॥ संतर्हन्त्युक्तं नित्यं नाग्रहणात् केवलानित्यविषयत्वं न विरुध्यते ॥ तस्मात्संस्था सुनिवेश इत्यु
 क्तं सिध्यते ॥ संस्थापि तु तावत्वात् सोमस्या निषवः समः ॥ कर्त्तृपक्षवदेवावातो धृत्वा इति दृष्ट्या कृतिः ॥ सत्यप्यत्र कर्मकालयो
 दीर्घत्वेतावानेवातिदेशाशोदशसुष्टिः सोमो निष्पद्यते धारणस्य तु ज्यत्वा दृष्ट्यर्थत्वात् वादयोरुपपत्तिः स्यात् प्रदानविह

ध्यान्मृगपात्राग्रहणसोमवृद्धिर्नविष्मतीतिवेत्तदशमुष्टिर्विषयपरिमाणयोः शाब्दत्वात्पदानादिवृद्ध्या सपादनीया
 तस्मादविशिष्टधारणमित्युक्तं पः। स्यादनित्यत्वात्। स्याद्धानेनैवहेतुनासंस्तु। मुनिवेशः पदानविहृद्याचप्रदेयविहृदोस
 त्वा मर्षवाद उपपत्त्यते। तोयेनविहृद्विविधिवेत्तसोमसोमधनकत्वे सति यवनानिनाद्व्यांतरप्रज्ञेयानुपपत्तेस्मात्सोमए
 ववर्द्धनीयः। मवस्थोत्पवङ्गपर्वत्वयोरसंनवाहीर्षपर्वग्रहीष्यते। तथासतिपदानविहृद्विर्ययोर्कंचपरिमाणसंनवावितंनवि
 ष्यतिप्रकरणदीर्घसोमशब्दोचोपपत्त्यते। शक्यं चेदांनीलतादैर्घ्येणापिसोमोदीर्घ इतिवक्तुं। अनित्यत्वादितिनियतपरिमाण
 त्वस्यानियतपरिमाणत्वस्यानियतत्वादिति मन्यते। शक्यं ह्युपायां तरेण सर्वपरिमाणमतिक्रमेतिमित्यर्थः। नत्वेतद्युक्तं स
 त्राहीनेष्वसंनवादतोविशिष्टानं शूरभूहेदित्यभूतोयोः नियतपरिमाणसदसिप्रायस्यादनित्यत्वादित्येतद्व्याख्येयं। संस्तु
 धिकरणन्यायेनैवावाप्रकरणविरोधं भुवाणस्यनित्येनाग्रहणद्वित्यत्वं पुत्ररमसिधीयते। तृतीयसवने अंशुरेकोष्टस्यतेत्य
 त्रविदंतेतस्यापिततएवसोमदुपादानदतोत्रापि विष्कृष्टपर्वत्वमात्रमेवकारणं वक्तव्यं। तस्मादपिसंस्तुमुनिवेश इति।
 नत्वं संस्तुवेत्येवधारयितव्यं। कृतमग्रिष्टोमान्यमात्रेहिदीर्घशब्दोवक्तव्यते। अथात्येनेतिवत्समासंस्तु कृतं तस्यहभ

प्रकरणा स एव चक्रमस्य प्रवर्गस्योत्पत्तिस्तदा तद्विषयश्च वृत्तान्तस्य सोपानाश्रुत एव सवति। तं प्रवर्गं प्रकृत्य श्रूयते न प्रथ-
मप्रथमे प्रवृत्त्यादिति। तत्र संदेहः। किं प्रथमं यत्तत्र हरेण न सर्वसंस्थः सर्वप्रयोगावस्था श्रूयते न प्रथमं य-
योगमात्रमिति। तत्र किं शास्त्रं। यत्तत्र शास्त्रं सामानाधिकरण्या देष्टव्यं प्रथमं यत्तत्र ज्ञानं यत्तत्र ज्योतिषो मिति च प्रयोगात्प्रथ-
मं शास्त्रस्य ज्योतिषो मप्योपपन्नं विज्ञायते। यस्मिन्नेना विष्टेति च सर्वयत्तत्प्रथमं प्रयुज्यमानत्वेन विधानादेतस्यैव ग्रहणं। तथा-
च प्रकरणमनुश्रूयते। ननु च तदीय प्रथमप्रयोगेऽपि प्रकरणानप्येकं दृष्टव्यं वाच्यं यद्वा कथमनुश्रूयते दादीक्षित होमदान-
पाकाद्विप्रतिषेधं दयं सर्वप्रयोगनिषयः। अथ वृत्तान्ते नैकप्रयोगनिवर्धनं क्रियते। नहि तदा प्रकरणेन किंच न व्याप्तिय-
ते न्योतिषो मिक प्रयोगाश्रयात्स्यापि वाक्यं संयुक्तं प्राप्य नानुरोधेन ज्योतिषो मगामि न वेत्ततः प्रकरणस्य किमित्यवधार-
णाच्छब्दः प्रसज्ये नैव तस्मात्प्रकरणानुश्रूयते। यमपि प्रथमं शास्त्रोपात्तादिसंख्यायुक्तमिदं ज्योतिषो मगामि न वेत्ततः प्रक-
रणस्य किमित्यवधारणाच्छब्दः प्रसज्ये नैव तस्मात्प्रकरणानुश्रूयते। यमपि प्रथमं शास्त्रोपात्तादिसंख्यायुक्तमिदं ज्योतिषो मे-
दिति। नैमिषिकं वा कर्तुं संयोगांल्लिङ्गस्य तन्निमित्तत्वात्। यद्विप्रथमं शास्त्रोपात्तं नमस्या तज्योतिषश्च तः। तत एव न वेदेषः।

योगस्यनुवाचकाप्रथमशब्देनहिगुल्बुरप्रवृत्तसर्वस्याद्यं प्रवृत्तं तदतिधीयते न कर्म किंचितयोगाद्युक्तमणिप्रतीतिः
 स्यात्तस्मादिव तत्प्रयोगगतस्यैव न हि द्वितीयादीनप्रयुजानः कश्चित्प्रथमं यजत इत्युच्यते न चैवमयजमानस्य प्रथ
 मं यज्ञो नाम सवति ॥ ततश्च पूर्वीति हिता प्राथम्यगुणलक्षणया ते द्वितीयादौ विप्रकर्षात्प्राप्येता तत्र च आसी प्रीयते
 यत्र तेन विनैकवाक्यत्वेनावकल्यते यथैवाव प्रथमो यज्ञानामित्यत्र न द्विह्याप्यस्य प्रतिषेध निमित्तानं सवति तेन
 पूर्वप्रतीतं सत्तदुल्लेख्यतत्प्रयोगोपि तावत्कतुर्गुणतो प्रयोगांतरस्थ सुहृद्विप्रकर्ष एव न चैवं सति यस्य कस्यचित्प्रथम
 प्रयोगो निमित्तं प्राप्नोति प्राप्नुयाद्यद्विविधिरस्येति ॥ अयं तु प्रतिषेधत्वात्प्राप्तिमपेक्षमाणो लौकिक्यापारम्भो वैदिके
 भ्याश्चाध्ययनाधानाग्निहोत्रदशपूर्णमासादित्यः प्रकर्षप्राप्त्यसावाग्निवर्त्यमानः सामर्थ्येन सोमंगद्यति तत्राप्यनारस्य वा
 इत्यायेन ज्योतिषोमां प्रथमशब्दात्तस्याद्यं प्रयोगां एवं च सजातीयत्वेन प्रत्यासत्तेश्च तस्यैव द्वितीयादिप्रयोगापेक्षणां युक्त
 तं सविष्मतीतरथातुहुरभ्युजांतरापेक्षायामप्याविप्रकृष्टतरत्वं न दोषस्मात्प्रकरणं बाधित्वा वाक्येन प्रथमप्रयोगवि
 षयता सिद्धा तत्र तु केषां विचैरीयादीनामग्निहोत्रेव प्रवृत्तं कृत्वा न विधानमस्ति तद्यदि तावद्वितीयादिप्रयोगविषयक

२शा-
४६

त्यनेततः प्रतिषेधानावात्पूर्ववचने नैव सिद्धे विधानानर्थक्यं। तस्मादाद्यप्रयोगविषयमेवैतत्तत्तद्व्यतिषेधोवाध्यमा-
नः कृत्यंतरप्रथमप्रयोगमावकाशत्वात्तद्वृत्तीतिकेचित्। तदुनयुक्तं अग्निष्टोमस्यापि संष्ठारूपस्यान्यवविधमानत्वा-
त्तद्वृत्तप्रथममावकाशः। य एतेनानिष्टेति केवलज्योतिष्ठेः मविषयत्वात्तद्वृत्तमंरियजनप्रथमयजोनचेतदन्पस्य-
तोरसि। तस्माज्योतिष्ठोमसोवातिराजसंष्ठस्यप्रथमाहारेप्रथमतिषेधोऽग्निष्टोमे किंचिरिति अपरे। विहितश्रानिरात्रस्याधि-
पाक्षिकः प्रथममाहारः तस्मात्प्रदीपमंयजमानोतिरावेणयजेतेति। सोयंसामान्येनोत्तयोः संष्ठयोः प्रतिषेधोऽग्निष्टोमे-
तुविशेषविधिः सववनीयात्। एतदपिनयुक्तमग्निष्टोमस्यापि बहुप्रयोगांतरांगमित्येनपुनरसामान्यरूपत्वात्। अतोति-
रात्रप्रथमाहारेनित्यं प्रतिषेधोऽग्निष्टोमे तुविहितप्रतिषेधाद्विकल्प्यतिकेचित्। अथ पुनश्चोदयति॥ यद्येष प्रतिषेधस्ततएवंप्रा-
त्पार्यदाः सस्त्वैवं विधातिदशमेवस्थिति। अपितुवाक्यशेषः स्यादिति॥ नचोसावग्निष्टोमकाक्यशेषोत्तवति। यदि
सप्रथमयजेमिष्टोमेप्रहणतीति। कल्पेतेतः तस्मादेवसामान्यशास्त्रात्मात्मासत्वादग्निष्टोमयुक्तविधानार्थक्यमापद्यते।
तेनसामान्यविधेरेवैषशेषोयत्यवगमं कुर्वतीति तदप्रथमयजति। ततश्चातिरात्रविषयत्वमेवफलतोत्तवति॥ नचैकएव

प्रउसयोर्वाक्ययोः संतत्त्वत्वेकसंवेधेनैव कृतार्थत्वात् तस्मादग्निष्टोमविधेर्निरूपवादत्वाच्चित्तमेव तत्र निसवित्यमिति
॥ उच्यते ॥ स्यादेतदेव यद्यप्युदासो सवेन्न त्वयं पर्युदासो वाक्यशेषत्वाच्च पपत्ते संज्ञाग्निष्टोमवाक्येतावद्भवतैव्यतिपा
दिद्धं ॥ अतिरात्रवाक्येऽपि यदेतदीयकथं तावत्पूराणां वेलायां मेतदुच्येत ततः शेषो न वेत्तनुतथोक्तं संज्ञानामसमानविधा
नत्वादेवंतरप्रकरणेष्वपि प्रतिषेधाश्रवणां ह्यस्तेन ज्योतिष्टोमिकवाक्यांतरव्यवहितातिरात्रप्रकृतिवद्ब्रह्मस्यैव शेषो वाक्यस्य
ते तस्मात्तेन पञ्चाविति वत्प्रतिषेध एवायं विजायते ननु प्रतिषेधोऽपि सत्प्रकृतिविषय एव प्राप्नोति प्राप्नुयाद्यदिविकृता वा
पिनोपपद्येत सनुप्राप्तिमत्रापेक्षित्वा दुपदेशमतिदेशवानाहृत्यो न यत्रापि प्रयत्नते शक्यं त्विह वक्तुं प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वा
दिति वक्ष्यते हेतुप्रतिषेधं प्रदेशेनारस्य विधाने च प्राप्तिप्रतिषिद्धत्वाद्द्विकल्पः स्यादिति यस्य शास्त्रादहते प्राप्तिर्नास्ति तस्य
प्राप्तिमनस्यनुज्ञाय प्रतिषेधा संसवादवर्णं प्रतिषेधेनैव तद्विषयोऽपि विधिरंगीकर्तव्यः स चेदंगीकृतः शास्त्रत्वाविशेषात्
ज्यवज्जवं अतः सर्वशक्तिरात्रे विकल्पेन सवित्यं तस्माद्विरुक्तत्वादुपदेशातिदेशयोश्च प्राप्तिकालवेषस्यात्प्राकृत्यर्थे
वयरमिति न द्वेवं सत्याग्निष्टोमे प्रहणकृत्यनेनैव प्रकृतिविधेः सिद्धत्वादनारस्यवादो नर्थकः प्राप्नोति नैष दोष संनो

त्वन्निरनेन विनियोग इत्येवं व्यापार सेदादयवानारस्यवादोऽग्निष्टोमव्यतिरिक्तविषयो न विष्यति न च अग्निष्टोमवाक्येने
 पसंक्षिप्येत न शक्यते तदपसंहरतु ॥ तन्नाम विशेषावचनेनोपसंक्षिप्यते यत्कतुसंक्षिप्यते यत्कतुसंयोगाया समर्थं क
 तित्यगोत्रवृत्त्यासमुज्यते ॥ यथा साधदशपः ॥ अयं तु साक्षाद्यत्तसंवेधसामर्थ्यात्तुोपसंहारमर्हत्यतश्च विहृत्यर्थो न विष्यति
 ॥ तथा सति वनप्रथमयज्ञ इत्यनारस्यवादशेष उपपद्यते ॥ त्वन्निरात्रप्रथममाहारेनित्यमध्ययोगोऽग्निष्टोम केवलविधिसं
 श्लिष्टित्यं प्रयोगो न हि द्वाक्यशेषोऽप्यलवतीत्युक्तं ॥ एतावत्विहावधारयितुं शक्यं नायमनारस्यवादः प्रकृतेरन्यत्र गच्छ
 ति ॥ यदि गच्छेत्ततश्चिप्युवेधेनपि गच्छेत्तत्र गच्छेत्तमर्हमिति प्रस्मृदुपसदामिति श्रुताननियमस्य तत्रातुपपत्तेः अतो यत्रोपसद
 मत्र गच्छेत्ततश्च प्रातिकालवेधस्यात्मकतौतावत्राः संतीत्येव रेण पितृवर्नगच्छेत्किमुत यदा विकस्ममेव वनस्फुटसाम्रा
 च्यसंवेधस्यापि चैवमादेतुसंहार इति व्याख्यातं च उद्दीकरणाधिकत्वेण तस्मादुत्पत्तिविनियोगात्स्यामेवात्र नरुक्तत्वमेव
 सति येषां प्रकरण एव प्रवर्गपाठसैः सह संगतार्थत्वात् न विष्यति ॥ यदि तर्हि द्वयोरप्येकवाक्यत्वेनाग्निष्टोमे प्रहणात्कीत्यमर्थो
 निष्पन्नस्ततो न प्रथमयज्ञ इत्येतस्याप्रथमयज्ञेऽग्निष्टोम इत्येव प्रवर्तमानस्य न कश्चिद् द्विगोत्र इति पर्युदासा न्नित्यमेवा

करणेन सवितृ ॥ मत एदं वणिनीयं अनास्य वादस्य प्रकृत्यार्थतायां सिद्धायामग्निष्टोमे प्रवृत्तौ तस्मान्न श्रुधे
योजनत्वात्प्रतिषिद्धप्रतिप्रसवार्थतागच्छते ॥ ननु नैवायं प्रतिषेध इत्युक्तामग्निष्टोममुक्तवाक्यार्थवत्त्वाय प्रतिषेध
इति ब्रूमः ॥ न ह्यनेन सह पर्युदासो वक्तव्यते इति दर्शितं ॥ न चानास्य वादेन गिष्टो मांशे यत्तद्विषयः पर्युदासो वक्त
व्ये तत्तेन द्वयोरप्येतयो रग्निष्टोमविषयत्वं ॥ अतश्च यद्यप्ययं पर्युदासः ॥ तथा पुनर्योः सामर्थ्यादिकल्पेनैव सवितृ
कृतः ॥ नित्यं हि क्रियमाणोस्मिन् पर्युदासो वृत्ता सवेत् ॥ नित्यमक्रियमाणो वा पुनर्विधिनर्थकः ॥ ततश्च यस्माद्विकल्पा
द्विस्पष्टिः पर्युदास आश्रयेत स तस्मिन्मत्प्रागतः ॥ इति वरं शब्दस्वरसलस्यः प्रतिषेध एवाश्रित्या तेन प्रथमाहारे गिष्टो
मेविकल्पः ॥ तत्रापि यदा केषां चिदृशं वचनं मेकयो ब्रूयान् ४ श्रोत्रियः स्यात्तस्य प्रवृत्त्यादिति तदा प्रतिप्रसववचनस्य वि
कल्पकारिणः कर्तृविशेषगामित्वात् द्विषय एव विकल्पो न्येषां नित्यामेवालावः कथं पुनरश्रोत्रियस्य कर्मणि प्रवृ
त्तिः येन तद्विशेषत्वेण तेन श्रूयते ॥ सत्यशक्तस्य पुनर्वचनं तावन्मात्रं फलमनर्थकमिति सामर्थ्यात् प्रकर्षमिति विज्ञा
स्यते ॥ यथा लिसपायकन्या देयेत्यत्रातिरूपतया येति गम्यते ॥ अत्र च न शृणुं नु ज्ञात्त एव स्यात्तु वचने संबंधात् सचि य

३ शा बा

४८

वैश्वानिष्टस्यार्थविष्णुतितदेतदतिशयव्याप्नोति॥ तत्र न प्रथममयज्ञ इति प्रतिषेधादनमिश्रोमत्वेन च प्रतिप्रसवात्
वात्तित्यमेव न कर्तव्यः विकृत्यं तरेण प्रथम प्रयोगो नुपपत्तेर्नित्यमेव करणं। ननु तत्रापि न प्रथममयज्ञ इत्यादिदेशा
दमिश्रोमम्वरूपस्य च प्रतिप्रसवतिमित्तस्यात्वात्प्रथमप्रयोगे प्रसाव एव प्राप्नोति नैतदेवं प्रथममयज्ञस्याविशेषितस्य
सर्वविषयवर्तमानस्यान्यत्राप्यहन्तेः तस्मात्केवलज्योतिशोमप्रथमप्रयोगविषय एवैष प्रतिषेध इति सिद्धं॥ १२॥ योषं
पेषणं विकृतौ प्रतीयेतावोदनात्प्रकृतौ। संतर्हनादिभ्यामेतैव वाक्यप्रकरणविरोधे सति विकृत्यर्थत्वं सिद्धं। अत्र वि
वक्ष्यार्थप्रारभ्यते॥ तत्सर्वार्थमविशेषात्। तत्रैवीर्योक्तः पुरोडाशे विप्रतिषेधार्थो नित्यज्ञो न स्यात्॥ यदिकश्चिद्वदेत्
किं पिष्टोपादानेनापि पुरोडाशसिद्धेर्नैकांतेनार्थे प्रकृतितं प्रत्युच्यते। योनाम प्राकृत उपकारतस्तस्य प्रकृतौ पेषणं सा
धनमासीदतस्तेन पूर्वतरासेनोक्तं पुरोडाशे पेषणं। पशौ च प्रधानवैद्युत्पत्त्या हि हृदयायाः कृतिकेन ततश्चावहेन
साधयितव्यं। नच पिष्टे तदा कृतिकादेव दीयेता पुनस्मादाकारकरणोपि मृज्जवयादिवज्जोणाद्वदीयमाने वैद्युत्पत्ते
वा॥ उत्साददेशादवघतीति च भ्रूयते। नच हृदयादेशः पिष्टस्य जायेत कारिणप्रदेशेनेदं पशोरुक्तं त्रिमितितस्माच्च राव

४८

प्रविद्धिं अनर्थप्रसंगे घणमिति तत्रैव विधीयते न च दंतकोहीति हेत्वविशेषात् अपुरोडाशयोरपि प्राप्ते ह्यवधानादि
तच्छेषाद्यपि द्वादास्येते न च प्राप्तिविप्रतिषेधौ सविष्यतः उच्यते ह्यवदानस्य प्रदानकर्मत्वात् नान्तरा पिप्राणे न च वधानं शु
क्तं हेतुवन्निगदस्य वक्तृतिमात्रार्थं वक्ष्यते तेन मुक्तमश्वस्यैव येषां सविधि उपनीतमात्रमेव येषां पुरोडाशोक्त्यादु
ध्योद्यते तैव गौचनिवर्तमाना प्रतिप्रसवत्वेन पशोऽनुरत्यंतप्राप्तिविधिवेन न वैतन्ये कस्यैव वा कस्यैव तावतिरुपाणि विज्ञाय
ते तत्रावश्यमेकरूपेऽप्युपगंतव्ये लाघवाच्च प्रतिप्रसवत्वमेवावधारणाय एवं सिद्धं केवलवक्तृविषयत्वं वरावपीति चेत्
न प्रकृतौ मत्वात् न च गार्थविप्रतिषेधः कथं गतिः सर्वपदार्थानां लौकिकव्यवहारतः तत्प्राकविशेषश्च उच्यते न च धार्यते
श्रोतृना पिष्टकचरुप्रयुक्तस्य वदुःशशास्त्राने कार्यत्वमन्याय्यमित्युक्तं सामान्यवचनत्वं विज्ञायते तयोऽशु सामान्यमनवज्ञा
तिवितां तद्व्याकृतं तस्मादविप्रतिषेधः पक्षोक्तं प्रयोजनमिति मंदफलमुक्तं एतावात्वा समाधिः अविशेषेऽपि न पुरोडा
शार्थत्वं प्रयोजनं किं तर्हि पशुश्रुत्यमिति ॥ ३ ॥ एकस्मिन्नेकसंयोगात् इदानीं किमन्यमनिहितेषु षण्णि देवतायामेवाप्यौ
ह्येवरोपेष्ठावत्सत एकस्मिन्नेवेति संदेहे च बुद्धीकरणोऽपीत न्यायात्सिद्धं तेनैव तावदुक्तं मतं प्रपेत्यकसंयोगश्च वरा

३५ वा.

४६

तथाभूतएवार्थेविप्रतिषेधात्स्यदिति॥धर्मविप्रतिषेधाच्च।इत्येकदेवत्ये॥कृतः।पिण्यादर्थंत्समसंवाहिदेवत्येचरोसवात्
।पूर्वस्मिन्पाकवैषम्यंपरस्मिन्नागसंकरः।अथपेष्णोहिपिष्टोःशीघ्रतरं सिध्यतीतरश्चिरेणतत्रापिपिष्टपाकानंतरमुद्धा
सनेमतीतरस्यामत्वंसवेत।तत्पाकयतीज्ञापिवापिष्टस्यविलपनादवस्तुत्वं स्यात्॥पाकवैराधेनहिपिष्टकचतुरपिवत्
सवतिनवेतदस्मिन्पक्षेसवत्यथतंडुमान्नश्वप्रक्षिप्यपश्चात्पिष्टंनिहिपेत्तते।योगपदंगद्यमानेवाधेते।पृष्ठातुरोधेनत्वं
इपित्तागेपिष्णुमानेसागसंकरोदत्पदासिपेसागेत्यस्मदीयमानेवैगुण्यंप्राप्नोति।ननुधैतत्सर्वं हि देवत्येसवतोपि
मानं।तथाहिचरेणशोपुरोडाशोदीयमानेहि देवते॥पूर्वहविष एकत्वात्।जायातेसागसंकरः।सचांगीकृता मिश्र
स्यहविषोमिश्रदेवतोदेशेनयुगपद्दानेविरोधानावादिष्यते।यागापूगाप्रशुक्तेषुधर्मैवेनवेदिदं।सवतःपेष्णा
त्वेतत्तदेवताधर्मसंमत।यस्मत्पक्षेऽनःपृष्ठदेवत्ययागापूर्वप्रयुक्तं पेष्णं।नचतद्देवत्येतथावस्थितमित्यप्रवृत्ति
रेवहविरंतरेष्वपिचहिदेवत्येष्टेवंप्रकारत्वमेवेतिदेवताहिष्णुत्वान्न।नचगुणानुरोधेनप्रधानमावर्तनीयमितिसक
दाताभ्युपगमात्सर्वस्मिन्नहक्रियमाणे संकरदोषानाश्रयणं।सवतापुनरस्मदाभ्युपगमेतद्देवत्येपेष्णंचक्षुमश

४६

कुर्वतावश्यं देवतानिमित्तत्वमस्युपगंतव्यां ततश्च देवतयोः प्राधान्यादेकैकाग्रसागमसंकीर्णप्रार्थयत इति तद्येवदान
 मनुष्येयं आदितश्चैकएवसागः पेषणाद्वह्यवधारितं ततश्च पक्षिदोषः स्यादयतं दुलात्मकोपि सागः प्राकसाधार्यपि
 श्रुतवृत्तमः यावदुत्पन्नसागविवेकं हविषावत्क्रिया कस्यसाग इत्यनवधारणात्संकरदोषो न जायते। कल्पितेव
 विवेकेवेचनाद्वैते पुनरेकीकरणानुपपत्तेरसंकीर्णदानं प्राप्नोति॥ तत्राद्यस्य सागादयस्माच्च दीयमाने वैशुण्ण्ये
 वृत्तिपात्रसेदेन पश्यातीति चेन्न चतुर्मित्यागं प्रत्युदीयमानत्वेन विवक्षितेकसंख्यास्य पात्रकृतसेदाश्रयणोऽशास्त्राध्व
 संगोदत्तो न कथंचिदविप्रतिषिद्धधर्मकं हि देवत्ये पेषणं सवतीति न कर्तव्यं। अपिसद्वितीये स्याद्देवतानिमित्तत्वात्॥ स
 द्वितीयोपि वृषणि स्याद्देवपेषणां। कुतः? हविषोद्यदि योऽस्य तद्वागांगस्य वा सवेत्। अचुक्तत्वाद्देवत्येन सवत्येष
 णात्ततः। पृथक्साहावनिमित्तमेतत्पेषणं न च तद्विशेषितवक्तृनिमित्तं व्यासंगित्वाच्च देवतात्वस्य द्विदेवत्येष विशिष्टता
 न स्यात्। ननु पृषातज्ञा गोवा नास्मीति॥ यथा मनोतायां वस्यति तत्राग्निरदेवता न च समवेत इति। तेनासत्यप्यत्र पृष्णो देवता
 त्वे समवायमावेणोपलक्षणात्वाद्द्वयोदेशेनापि च तज्जमानस्य समस्य दधुतित्वादित्यनेन न्यायेनार्द्धपृष्णो देवतात्वे सागः

३ शा-वा

५०

तिगच्छते। तस्यपेपणोक्रियमाणोयदितावत्कांस्यनोतिवदुस्येपीत्येवंइतरसागपेपणमपिक्रियतेतथापिनकिंचिदुष्य
 ति। अथापिकिंचनएतेनाश्रुतेनकृतेनेत्येवमर्द्धमात्रपेपणमेवाध्यसीयतेतथापिकेनविकौशलेनपाकसंपादनयोग्य
 यनिदोषमात्रेकवर्षोर्वागुणात्वाद्धरंवाधइतिनिरूप्यकार्यमेवपेपणमिति। अथयडक्तंघृहीकरणेद्वयीतवदितितत्रा
 लिखीयते। समासतद्वितोत्यतिर्नासमर्थयदाश्रयाअसमर्थस्यमेकस्यहिदेवत्येपुवेप्यते। तेनाग्नेयेदपीतशब्दात्पांसमथा
 मीदृयाहिस्याहिदेवत्याग्रहणंयुक्तम्। मिहयुनःपृष्ठपदस्यासमासत्वाकात्रपिष्टसागशब्दयोश्चसापेक्षेपिष्टप्रणिसा
 मर्थ्याविधातात्वनकिंचिदुष्यतीत्यपलक्षणात्। लिंगदर्शनाच्च। अदंतकोहीतिहेतुर्देवताधर्मत्वदर्शयति। नवसहिती
 यस्यपृष्ठोदंताजायंतेइतिहेतुसाम्याद्युक्तपेपणं। तथाचसोमापौष्टेनेमपिष्टताचुवादोत्यत्रावहिदेवत्येईपिष्टंअर्द्धमपि
 ष्टंहिदेवतत्वायेतिदेवताधर्मत्वदर्शनमवकल्पिष्यते। वचनात्मवपेपणंतं प्रतिशाश्रवत्वादयोसावाहिचरावपेपणंन
 वति। विधिवान्नेमपिष्टमलिंगंविपर्ययसाधनंविपर्ययसाधनंवेत्यत्राहपद्येतद्वचनंनवेततोनेकार्थविध्यसंसवा
 न्नेमपिष्टत्वंविधीयमानंवलुंवाहिइत्यविधीयेतसोमापौष्टंवाधरवोहिइत्येवमस्यैवतरेणविशेषुमशक्यत्वात्सार्वत्रिकत्वं

५०

प्रतीतेः सर्वपेषणं प्राप्तीति ॥ ततश्चात्रतरपदानर्थकं प्रसंगतघटिता वश्रुः सनेमपिष्ठइति विधायते ततः सर्वरुविषया
वधारणे सति सोमापो स्रश्वएकदेशानुवादो नर्थकः स्यात् ॥ अथ सोमापो स्रमात्रमुदिश्यते ततोऽपि सर्वपेषणमेव तदेव
त्याह विमीत्रप्रतीत्यापमुपरोडाशयो रपियहणा तततश्च पूर्ववच्चा रुशशानर्थक्यप्रसंगः तं प्रति हि सोमापो स्रमविशेषि
तं प्रति पेषणस्य शास्त्रवत्वं । विशेषणार्थात्सावातएतस्मिन्पुत्रे चरावपेषणं तवति । ननु रथशस्रत्वात्पुरोडाशस्यावक्तव्यं यशोश्चा
र्थविषयिषेधादियुक्तं । नात्रयोऽत्रयोरप्यप्रसंगात्सर्वपेषणो हि प्राप्तेपुरोडाशस्याऽप्येषणं विधीयते तावतापि चकयं वि
त्पुरोडाशो निषेधतः । हृदयादीनामप्युत्पाददेशैकदेशवर्जं पिप्पमाणा नां नार्थविषयिषेधो सवति नचात्पंता कृतिर्न
शेषे चोत्साददेशमोहः स्यादितरोत्साददेशस्य श्रुत्वेन च पिष्टोऽपि सन्नृषतागउपलभ्येत न सर्वपेषणवन्मुह्येत अथवास्मि
न्नाज्ञे वाचनिकत्वादहृष्टार्थे पेषणे सत्यपि शादेवावदीयेत । न हितदेतद्देवतानिमित्तं पेषणं स्यात् । तस्मात्सर्वत्रिकत्वप्रस
गात्त्रपरिशेषमिदं चरोः पेषणमिति तच्चुतिरनर्थिका प्रामोत्येवेति चरुदेवतासंबंधविधिपरवाको नेमपिष्ठत्वमव्यत
त्यवश्यमभ्युपगंतव्यं । अतश्चुलिंगत्वसिद्धिः ॥ एकस्मिन्वार्थधर्मत्वादेऽंशमवडुत्तयोर्न स्यादवोदितत्वात् ॥ एकस्मिन्नेव

३शा वा

५१

पृष्णिदेवतायामेतत्प्रेषणं सवेत्। न स द्वितीये। ऊतः। न स्वेष्टदेवताधर्मो न तद्भागस्य गच्छते। पृष्णदेवत्पयागार्थधर्मस्वेष्ट
प्रतीयते। न तावद्देवतासागोस्त्रियस्यैषधर्मः कल्प्येता न हित इदं श्रुत्वा गमात्रेण सागो सवति। किं तर्हि परिग्रहेण। कर्म
साधनो हि सागशब्दः सज्ज न श्रुतिसागशब्दः न ज्ञात इति सागः संवत्त इत्यर्थः। ते ते संयो सज्जते सतस्य सागः न च हविरे शब्दे
वता सज्जते। लोक्त्वे स्य न व मे निषेधात्। अथापि सज्जते तथापि तस्याः प्रयोजकत्वं तत्रैव नित्यावारयिष्यते। तेन देवता
तद्भागधर्मत्वात्तु उपपत्तेर्योगद्वारा पूर्वधर्म एवार्थ नवमाया च्यायेन देवताधिकरणत्वायेन च विज्ञायते। साध्यकारेण तु देव
ताधर्मत्वनिराकरणपरेण यागधर्मत्वमभिहितमिति दृष्टव्यं। कथं तर्हि करणांतरे समाप्तातो यागधर्मोति विष्पतीति वा
क्यसंयोगादेवताविषयत्वात्प्रकरणेन च विनाः पूर्वसाधनत्वलक्षणात्तु उपपत्तेर्न कथं विद्यागेना पूर्वगावा संबंध इति म
न्यमानस्य प्रश्नः। तत्र वाक्यसंयोगादित्युक्तेः परेण सागविशेषविबुते सागशब्देनैव सुखार्थसंरुवायागोपादनमिति द
र्शयति। परस्त्रीकरणात्मकस्य सागस्य विद्यमानत्वाद्यदुद्देशेन तज्जमानत्वेना मांशो विषते। तेन यागो लक्ष्यतो सवे

५२

३ शास्त्र

५२

कदेशीत्येष विशिष्टोऽशोऽसवतीति। तद्वागव्यपदेशोऽव्युत्पन्नो द्विदेवत्येऽनर्थासंगीमिश्रः संकल्पोऽन्यतरेण व्यपदेशेऽप्युक्तमशक्य
 इति॥ यथैवेन्द्रमस्येयं हणस्य चान्येयं इपीतशब्दाभ्यामयहणं तथैवोपोऽस्मादेः पृथक्तागत्वेन यद्यपि चैवं विधिशब्दोच्चार
 णादिह ममासोपाजं सोनासि। तथाप्यर्थ एव तागशब्दग्राह्यो न विद्यत इति प्रतिः। यद्यपि द्वयोरर्थयोर्देवतात्वं प्रतिपद्यम
 नयोः समुदायप्रसिद्धयर्थत्वेनावपवावुपपुज्यते तथापि संकल्पस्यान्यतरेण व्यपदेशादनुपलक्षणात्वं सिद्धं हेतुमात्रमव
 तत्वं। यच्च दंतकोहीति हेतुनिर्देशादेवताधर्मत्वमिति। तत्रोच्यते। हेतुवन्निगदार्थवादस्यात्वादस्य यागधर्मप्रशासार्थ
 त्वमप्यविरुद्धमिति अकारणता। वचनं परं। नेमपिष्ठादिषु ग्राह्यत्वाद् वचनं सविष्यति विशिष्टविधानाच्च वाक्यभेदा
 भावः। अत्रोक्तं ह्यानीव च परस्परनियमादसर्वविषयत्वं। अविशिष्टविधिं चापेक्ष्य विशिष्टविधिं दुर्वलोऽसवति न त्वत्र
 सावक्षितस्मालिङ्गमित्येकदेवताविषयत्वमिति॥ ॥ इति संहितासंस्कृतमिहोमीमांसावार्त्तिके तृतीयस्याध्यायस्य
 तृतीयः पादः शुभा ॥ सुलसं वदु ॥ ॥ १४०० ॥

१७००

५२

५२ १०३
३

इति
शाबरभाष्यवार्तिकम्

१०३
३

इति श्री कुमारिलभट्टविरचिते मीमांसाशाबरभाष्य
वार्तिके तृतीयाध्यायतृतीयपादः समाप्तः॥

कुमारिलभट्टविरचितम्

१०३
३